

Η Σχολή του Αριστοτέλη. Νωπογραφία, έργο του Gustav Adolph Spangenberg (1883-1888, Πανεπιστήμιο του Χάλε).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Αριστοτέλης

Στο κεφάλαιο αυτό:

- Θα γνωρίσουμε τη ζωή, το συγγραφικό έργο και τη φιλοσοφική δραστηριότητα του Αριστοτέλη, του σημαντικότερου μαθητή του Πλάτωνα, ο οποίος υπήρξε ο πολυγραφότερος φιλόσοφος της αρχαιότητας και διακρίθηκε για το εύρος των επιστημονικών του αναζητήσεων και την εμβρίθεια των φιλοσοφικών του θεωριών.
- Θα μελετήσουμε προβλήματα της **ηθικής**, **κοινωνικής** και **πολιτικής** φιλοσοφίας που συνδέονται άμεσα με τις αντιλήψεις του Αριστοτέλη.
- Θα εξετάσουμε τις ηθικές αντιλήψεις αυτού σχετικά με τον τελικό σκοπό του ανθρώπινου βίου, την **ευδαιμονία**, θα αναλύσουμε τον ορισμό της **αρετής** ως *ἕξις προαιρετικῆς* και ως *μεσότητος* μεταξύ δύο άκρων και θα συζητήσουμε τις απόψεις του Αριστοτέλη για τη **φιλία** και την αναγκαιότητά της για την ιδιωτική και δημόσια ζωή.
- Θα μελετήσουμε τις κοινωνικές και πολιτικές του αντιλήψεις για τη φύση και την προέλευση της **πολιτικής κοινωνίας**, για την οργάνωση και τη δομή της **πολιτείας** και την πολιτειακή συγκρότηση.
- Θα αναφερθούμε στην επίδραση που έχει ασκήσει η αριστοτελική φιλοσοφία σε όλες τις εποχές και θα επισημάνουμε την επικαιρότητά της.

Αριστοτέλης

1 Η ζωή και η προσωπικότητα του Αριστοτέλη (384-322 π.Χ.)

α) Γέννηση και καταγωγή

Ο Αριστοτέλης υπήρξε ο πιο πολυμελής και μεθοδικός φιλόσοφος της αρχαιότητας. Έζησε την εποχή κατά την οποία η ηγεμονία της Μακεδονίας επεκτεινόταν σε ολόκληρη την Ελλάδα, με συνέπεια την παρακμή της πόλης-κράτους και την επέκταση του ελληνισμού στην Ανατολή. Γεννήθηκε το 384 π.Χ. στα Στάγिरα της Χαλκιδικής, πόλη ακραφινώς ελληνική που είχε εποίκιστεί από την Άνδρο και τη Χαλκίδα. Πατέρας του ήταν ο Νικόμαχος, προσωπικός γιατρός του βασιλιά της Μακεδονίας Αμύντα του Β', και μητέρα του η Φαιστίς που η οικογένειά της προερχόταν από τη Χαλκίδα. Φαίνεται ότι ο Αριστοτέλης απέκτησε το ενδιαφέρον του για τη βιολογία από τον πατέρα του, αφού οι Ασκληπιάδες εκπαίδευαν τα παιδιά τους από μικρή ηλικία στην ανατομία και, ενδεχομένως, βοηθούσε τον πατέρα του όταν ήταν μικρός. Έχασε τους γονείς του σε μικρή ηλικία και ανατράφηκε από έναν συγγενή του στον Αταρνέα, πόλη της Μ. Ασίας.

β) Η μαθητεία στην Ακαδημία του Πλάτωνα

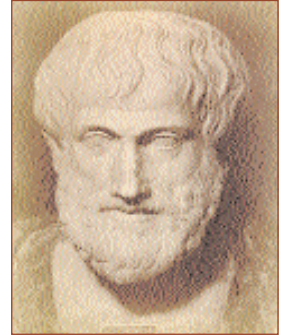
Το 367 π.Χ., σε ηλικία δεκαεπτά ετών, πήγε στην Αθήνα για να σπουδάσει στην Ακαδημία του Πλάτωνα, όπου και παρέμεινε για είκοσι χρόνια μέχρι τον θάνατο του δασκάλου του. Υπήρξε ο καλύτερος μαθητής του Πλάτωνα, ο οποίος τον αποκαλούσε *νοῦν* της Ακαδημίας. Ένθερμος υποστηρικτής του όσο εκείνος ζούσε, κράτησε αργότερα κριτική στάση προς τη φιλοσοφία του και ανέπτυξε δικό του ανεξάρτητο φιλοσοφικό σύστημα.

γ) Εγκατάσταση στην Άσσο και φιλοσοφική διδασκαλία

Μετά τον θάνατο του Πλάτωνα, το 347 π.Χ., ο Αριστοτέλης έφυγε από την Αθήνα και πήγε στην Άσσο, πόλη της Μικράς Ασίας απέναντι από τη Λέσβο, κοντά στον Αταρνέα, όπου είχε μεγαλώσει. Ήταν, πιθανώς, δυσαρεστημένος επειδή ο Σπεύσιππος, Αθηναίος πολίτης και ανιψιός του Πλάτωνα, τον διαδέχθηκε στη διοίκηση της Ακαδημίας. Πιο πιθανόν, ωστόσο, είναι να έφυγε από την Αθήνα για λόγους πολιτικούς, αφού υπήρχε εκεί αντιμακεδονικός πυρετός μετά την κατάληψη της Ολύμπου από τον Φίλιππο (348 π.Χ.) και την πολιτική άνοδο του Δημοσθένη, που ήταν επικεφαλής του αντιμακεδονικού κόμματος. Στην Άσσο παρέμεινε τρία χρόνια και γνώρισε τον Θεόφραστο που έγινε αργότερα μαθητής του. Εκεί ερεύνησε τον κόσμο των ζώων και των φυτών και έγραψε τα φυσιολογικά του έργα.

δ) Ο Αριστοτέλης δάσκαλος του νεαρού Αλεξάνδρου στη Μακεδονία

Έπειτα από πρόσκληση του βασιλιά της Μακεδονίας Φίλιππου, ο Αριστοτέλης πήγε στην Πέλλα και ανέλαβε την εκπαίδευση του γιου του Αλεξάνδρου, που ήταν τότε 13 ετών. Για την αγωγή του Αλεξάνδρου χρησιμοποίησε τα ομηρικά έπη και άλλα

Μαρμάρινη κεφαλή του Αριστοτέλη (Κοπεγχάγη, Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg).

Πλάτων και Αριστοτέλης σε διαλεκτική αντιπαράθεση. Ανάγλυφο του Λούκα ντέλα Ρόμπια (Φλωρεντία, περ. 1437-1439). Το ανάγλυφο αυτό είναι από το κωδωνοστάσιο του καθεδρικού ναού της Φλωρεντίας και συμβολίζει τη φιλοσοφία ή, για την ακρίβεια, τη λογική με τη μορφή ζωηρής συζήτησης ανάμεσα στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη.

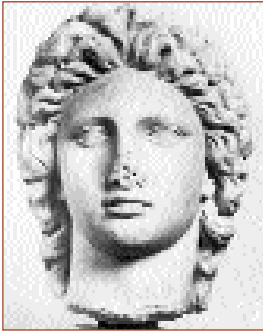

Ο Έλληνας Αριστοτέλης. Ο Αριστοτέλης σε τοιχογραφία του Καθολικού της Μονής των Φιλανθρωπινών στο Νησί των Ιωαννίνων, 13ος αιώνας. Τόσο ο Πλάτων όσο και ο Αριστοτέλης είχαν σημαντική συμβολή στη μεσαιωνική θεολογία και αποκαλούνταν «Χριστιανοί πριν τον Χριστό», σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα απεικονίζονται σε χριστιανικούς ναούς.

«Πάντες ἄνθρωποι τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται φύσει».

(*Μετά τα Φυσικά*, I 2, 980a 22)

Η εναρκτήρια πρόταση του αριστοτελικού έργου *Μετά τα Φυσικά*.

Μαρμάρινο κεφάλι του νεαρού Αλεξάνδρου, 2ος αι. μ.Χ. (Αθήνα, Μουσείο Κανακποπούλου).

Ο Αριστοτέλης διδάσκει τον Αλέξανδρο. Το 343 π.Χ. ο Αριστοτέλης μετέβη στη μακεδονική αυλή και ανέλαβε την εκπαίδευση του Αλεξάνδρου μέχρι το 336 π.Χ.

Ο Αριστοτέλης θεωρείται πατέρας της λογικής, η οποία παρέμεινε κύριο μάθημα στην εκπαίδευση του Μεσαίωνα και προσελκύει το ενδιαφέρον μέχρι σήμερα. Λεπτομέρεια ναυογραφίας του 15ου αι. από τον καθεδρικό ναό του Le Puy, όπου απεικονίζεται ο Αριστοτέλης και προσωποποιημένη η Λογική.

έργα της ελληνικής γραμματείας. Επηρέασε θετικά την πολιτική συμπεριφορά του Αλεξάνδρου, ο οποίος είχε πει: *Στον πατέρα μου οφείλω το «ζῆν», στο δάσκαλό μου το «εὖ ζῆν»*. Το 336 π.Χ. ο Φίλιππος δολοφονήθηκε και ο Αλέξανδρος ανέβηκε στον θρόνο. Ο Αριστοτέλης έγραψε γι' αυτόν και του αφιέρωσε το *Περὶ βασιλείας* έργο του, με προτροπές για ορθή άσκηση της εξουσίας.

ε) Η ίδρυση του Λυκείου στην Αθήνα

Το 335 π.Χ., μετά από σύντομη παραμονή στα Στάγिरα, ο Αριστοτέλης επέστρεψε στην Αθήνα και ίδρυσε δική του σχολή, το «Λύκειον», ανάμεσα στον λόφο του Λυκαβηττού και τον ποταμό Ιλισό, κοντά στον ναό του Λυκείου Απόλλωνα, όπου συνέχισε την επιστημονική έρευνα και τη διδασκαλία του. Το «Λύκειον», η περίφημη «Περιπατητική Σχολή», ονομάστηκε αργότερα και «Περίπατος», από ένα οικοδόμημα τριγυρισμένο από στοές, όπου οι μαθητές, οι «περιπατητικοί», περπατούσαν συζητώντας θέματα που τους απασχολούσαν. Το Λύκειο εξελίχθηκε σε ανώτατο πνευματικό ίδρυμα και έδωσε τη δυνατότητα στον Αριστοτέλη να γράψει εκεί τα σημαντικότερα έργα του. Το 323 π.Χ., μετά το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου, ο Αριστοτέλης κατηγορήθηκε για φιλομακεδονικά φρονήματα και ασέβεια. Αναγκάστηκε να αποσυρθεί στη Χαλκίδα, όπου πέθανε το 322 π.Χ. από αρρώστια, σε ηλικία 62 χρόνων. Ο Αριστοτέλης ασχολήθηκε με τη φιλοσοφία, τη ρητορική, την ποίηση και τις επιστήμες, είχε ισχυρή ηθική συνείδηση και τόνιζε τη σημασία της επιστημονικής εντιμότητας. Μετά τον θάνατό του, σχολάρχης έγινε ο μαθητής, φίλος και συνεργάτης του Θεόφραστος.

2 Τα έργα του Αριστοτέλη

Έχουν διασωθεί τρεις κατάλογοι των έργων του Αριστοτέλη που αναφέρουν ότι έγραψε γύρω στα 150 έργα. Τα έργα του χωρίζονται σε τρεις βασικές κατηγορίες: (α) έργα εκλαϊκευτικού χαρακτήρα που τα είχε δημοσιεύσει ο ίδιος, (β) σημειώσεις και συλλογές υλικού που προορίζονταν για επιστημονικές πραγματείες και (γ) τα ίδια τα επιστημονικά έργα. Όλα σχεδόν τα έργα του που σώζονται σήμερα, εκτός από την *Αθηναίων Πολιτεία* που εντάσσεται στην πρώτη κατηγορία, ανήκουν στην τρίτη κατηγορία. Από αυτά θα γνωρίσουμε στο κεφάλαιο αυτό τα ηθικά και τα πολιτικά του συγγράμματα. Στα ηθικά έργα του (*Ηθικά Νικομάχεια*, *Ηθικά Μεγάλα* και *Ηθικά Ευδήμια*) εξετάζονται προβλήματα που σχετίζονται με την αναζήτηση του ατομικού αγαθού και την ευδαιμονία, τον αγαθό χαρακτήρα, την εκούσια πράξη και την προαίρεση, τις ηθικές και τις διανοητικές αρετές, τη δικαιοσύνη, την ηδονή, τη φιλία και τον ευδαίμονα βίο. Θέματα ηθικής φιλοσοφίας εξετάζονται και στη *Ρητορική* του, έργο που αναφέρεται στην τέχνη της ρητορικής και τα διάφορα είδη της πειθούς. Στα *Πολιτικά*, εξετάζονται προβλήματα πολιτικής φιλοσοφίας, που σχετίζονται με τη δημιουργία της πόλης-κράτους, τη φύση της πολιτικής κοινωνίας, την έννοια του πολίτη, τα είδη των πολιτευμάτων, τα ορθά πολιτεύματα και τις παρεκβάσεις τους, τη δικαιοσύνη, τη μορφολογία και την παθολογία του κράτους και το ιδανικό πολίτευμα.

3 Φιλοσοφία και μέθοδος

Στον Αριστοτέλη οφείλουμε την άποψη ότι η ελληνική φιλοσοφία χωρίζεται ριζικά στα δύο, ανάμεσα στους «προσωκρατικούς» φυσιοκράτες και στο νέο είδος που εισηγήθηκε ο Σωκράτης και συνέχισε ο Πλάτων, αφού ο Σωκράτης έστρεψε την προσοχή του στην ηθική και ο Πλάτων, αργότερα, στη μεταφυσική. Ο Αριστοτέλης επιδίωξε, κατά κάποιον τρόπο, να συμφιλιώσει τις δύο αυτές τάσεις. Διέκρινε τη γνώση σε τρεις κατηγορίες, την πρακτική, την παραγωγική και τη θεωρητική. Η γνώση είναι θεωρητική όταν ο σκοπός της δεν είναι ούτε η παραγωγή ούτε η πράξη, αλλά απλώς η αλήθεια και περιλαμβάνει όλα όσα τώρα θεωρούμε επιστήμη. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η θεωρητική γνώση υποδιαιρείται σε τρία είδη, τη μαθηματική, τη φυσική επιστήμη και τη θεολογία. Οι παραγωγικές επιστήμες είναι αυτές που σχετίζονται με τη δημιουργία των πραγμάτων (λ.χ. γεωργία, μηχανική, οικοδομική, ζωγραφική, ποιητική), ενώ οι πρακτικές ασχολούνται με το πώς οφείλουμε να πράττουμε σε ιδιωτικά και σε δημόσια θέματα. Τα *Ηθικά* και τα *Πολιτικά* έργα αποτελούν τη βασική συνεισφορά του Αριστοτέλη στις πρακτικές επιστήμες. Ο Αριστοτέλης χρησιμοποίησε την παραγωγική, δηλαδή την αναλυτική μέθοδο που εκκινεί από το γενικό και μεταβαίνει στα επιμέρους, και την επαγωγική μέθοδο, που είναι συνθετική και ακολουθεί αντίθετη πορεία.

4 Η επίδραση του Αριστοτέλη: αριστοτελικοί και νεοαριστοτελικοί

Το έργο του Αριστοτέλη έχει ασκήσει μεγάλη επίδραση σε όλες σχεδόν τις εποχές από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Τα έργα του μεταφράστηκαν στην αραβική γλώσσα και έγιναν ευρύτατα γνωστά στη μεσαιωνική Δύση. Πολλοί σημαντικοί Άραβες φιλόσοφοι σχολίασαν τα έργα του, όπως ο Αλ-Κίντι, ο Αλ-Φαράμπι, ο Ιμπν Σίνα (Αβικέννας) και ο Ιμπν Ρουσντ (Αβερρόης). Σημαντικός αριστοτελιστής υπήρξε επίσης ο Ιουδαίος φιλόσοφος Μωσής Μαϊμονίδης. Άσκησε ιδιαίτερη επιρροή στη χριστιανική Δύση κατά τους Μέσους Χρόνους και επηρέασε καθοριστικά το θεολογικό και φιλοσοφικό έργο του Θωμά Ακινάτη, ο οποίος έκανε σύνθεση της αριστοτελικής και της δογματικής χριστιανικής διδασκαλίας. Γενικότερα, η επίδρασή του Αριστοτέλη υπήρξε τόσο καταλυτική που ο αριστοτελισμός κυριάρχησε στη φυσική θεολογία όλων των μονοθεϊστικών θρησκειών (ιουδαϊσμός, χριστιανισμός, ισλαμισμός). Κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελληνικό χώρο η παρουσία του Αριστοτέλη στην εκπαίδευση είναι σημαντική. Κυριότερος σχολιαστής του Αριστοτέλη τον 17ο αι. υπήρξε ο Θεόφιλος Κορυδαλλεύς (νεοαριστοτελισμός). Από τα μέσα του 19ου αι. μέχρι σήμερα αναζωπυρώνεται το ενδιαφέρον για τη μελέτη της σκέψης του Αριστοτέλη.

5 Η επικαιρότητα της αριστοτελικής φιλοσοφίας

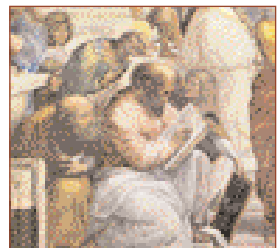
Η ηθική, η πολιτική και η κοινωνική φιλοσοφία του Αριστοτέλη είναι σήμερα πιο επίκαιρη από ποτέ. Η ηθική φιλοσοφία του μελετάται συστηματικά βρισκόμενη στον αντίποδα των νεότερων ηθικών θεωριών. Η πολιτική φιλοσοφία του έχει, επίσης, επηρεάσει σύγχρονες πολιτικές θεωρίες που ασκούν κριτική στη θεωρία του φιλελευθερισμού.

Τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη επέδρασαν στον Μεσαίωνα και την Αναγέννηση σε βαθμό που ο ίδιος ο Αριστοτέλης δεν θα μπορούσε ποτέ να έχει προβλέψει. Στο σκίτσο, από μικρογραφία χειρογράφου του κειμένου (15ος αι.), παρουσιάζεται η μια εξέγερση τεχνιτών.

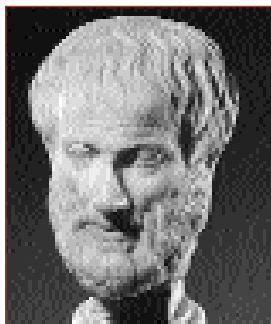
Ο Θωμάς Ακινάτης (1225-1274), θεολόγος, φιλόσοφος και άγιος της καθολικής χριστιανικής εκκλησίας, επηρεάστηκε βαθύτατα από την αριστοτελική φιλοσοφία. Στον αναγεννησιακό αυτό πίνακα που ονομάζεται *Ο θρίαμβος του Θωμά του Ακινάτη*, αυτός έχει αριστερά του τον Αριστοτέλη και δεξιά τον Πλάτωνα. Στα πόδια του βρίσκεται ο Άραβας φιλόσοφος και σχολιαστής του Αριστοτέλη Αβερρόης (1126-1198). Λεπτομέρεια τοιχογραφίας του Francesco Treni, 14ος αι. (Πίζα, Αγία Αικατερίνη).

Ο Άραβας αριστοτελιστής φιλόσοφος Αβερρόης (1126-1198) σε λεπτομέρεια της ναυογραφίας *Σχολή των Αθηνών* του Ραφαήλ που βρίσκεται στα παπικά διαμερίσματα του Βατικανού (16ος αι.).

Το υπέρτατο αγαθό και η ευδαιμονία

Στην ενότητα αυτή θα γνωρίσουμε τις ηθικές αντιλήψεις του Αριστοτέλη. Θα μελετήσουμε τη θεωρία του για το υπέρτατο ή ύψιστο αγαθό και για την ευδαιμονία. Θα συζητήσουμε την άποψή του ότι η ευδαιμονία είναι το υπέρτατο αγαθό, το αγαθό που αποτελεί τον στόχο, το «τέλος», όλων των πραγμάτων. Αυτό το υπέρτατο αγαθό το επιδιώκουμε γι' αυτό το ίδιο, είναι δηλαδή ο τελικός στόχος, και όχι για να αποκτήσουμε άλλα αγαθά.

Κεφαλή του Αριστοτέλη, ρωμαϊκό αντίγραφο της εποχής του αυτοκράτορα Κλαύδιου, από ανδριάντα της εποχής του φιλοσόφου (Βιέννη, Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης).

«εἴη ἂν ἡ εὐδαιμονία ζωῆς τελείας ἐνέργεια κατ' ἀρετὴν τελείαν».
Ἠθικά Ευδήμια, Α, 1219α 38-39

Μεσαιωνικό χειρόγραφο των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* του Αριστοτέλη.

ΚΕΙΜΕΝΟ

Το αγαθό αποτελεί το «τέλος»¹ όλων των πραγμάτων²

Κάθε τεχνική δεξιότητα [τέχνη] και κάθε γνωστική δραστηριότητα [έρευνα], παρόμοια και κάθε πράξη και κάθε διαδικασία επιλογής και προτίμησης έχει για στόχο της –κατά την παραδοχή όλων– κάποιο αγαθό³. Σωστά, επομένως, είπαν για το αγαθό πως είναι αυτό που αποτελεί τον στόχο όλων των πραγμάτων⁴ [...] Δεδομένου, τώρα, ότι υπάρχουν πολλών ειδών πράξεις⁵ και πολλών ειδών τέχνες και επιστήμες, δεν μπορεί παρά να είναι πολλά τα τέλη [οι σκοποί]: το τέλος [ο σκοπός]⁶ π.χ. της ιατρικής είναι η υγεία, της ναυπηγικής το πλοίο, της στρατηγικής η νίκη, της διαχείρισης του σπιτικού ο πλούτος [...] Αν λοιπόν πράγματι υπάρχει κάποιο τέλος σε όλες τις πράξεις μας, ένα τέλος που το θέλουμε γι' αυτό το ίδιο και όλα τα άλλα για χάρη του⁷, και αν δεν επιδιώκουμε το καθετί για χάρη κάποιου άλλου πράγματος (γιατί τότε θα φτάναμε, βέβαια, στο άπειρο, με αποτέλεσμα η επιθυμία και η προσπάθειά μας να είναι κενή περιεχομένου και μάταιη), είναι φανερό ότι αυτό το τέλος είναι το αγαθό, και μάλιστα το υπέρτατο αγαθό⁸. Δε θα πρέπει τότε να πούμε ότι η γνώση αυτού του υπέρτατου αγαθού έχει μια ιδιαίτερη βαρύτητα για τη ζωή μας, και ότι σαν τοξότες που έχουμε τον συγκεκριμένο στόχο, πετυχαίνουμε και εμείς μέσω αυτού ευκολότερα και αποτελεσματικότερα το πρόπον;

(Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, Α, 1094α 1-3, Α, 1094α 6-9 και Α, 1094α 18-24)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 1 Ο Αριστοτέλης στο Α' βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων* προσπαθεί να βρει τον υπέρτατο σκοπό της ηθικής ζωής του ανθρώπου και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το ιδανικό τέρμα της ηθικής πορείας του ανθρώπου είναι η ευδαιμονία. Εξετάζει επίσης τα τρία είδη της ανθρώπινης ζωής (*βίος άπολαυστικός, βίος πολιτικός και βίος θεωρητικός*) που εμφανίζονται ως τρόποι ζωής μέσα στην κοινωνία.
- 2 Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι όλες οι ανθρώπινες δραστηριότητες έχουν κάποιο «τέλος», κάποιο τελικό σκοπό, δηλαδή στοχεύουν σε κάποιο αγαθό. Η ευδαιμονία αποτελεί τον τελικό σκοπό του ανθρώπου, το υπέρτατο αγαθό, που το επιδιώκουμε μόνο για το ίδιο και όχι για να αποκτήσουμε άλλα αγαθά. Γι' αυτό και η ηθική του ονομάζεται τελεολογική.
- 3 **Κάθε τεχνική δεξιότητα... κάποιο αγαθό:** πρόκειται για την εναρκτήρια πρόταση των *Ηθικών Νικομαχείων*, όπου παρουσιάζεται η κεντρική ιδέα όλης της πραγματείας, σύμφωνα με την οποία κάθε τέχνη και κάθε έρευνα, κάθε πράξη και επιλογή φαίνεται να αποσκοπεί σε κάποιο αγαθό και γι' αυτόν τον λόγο το αγαθό έχει ορισθεί ως αυτό στο οποίο τα πάντα αποσκοπούν.
- 4 **Το αγαθό... το στόχο όλων των πραγμάτων:** η ηθική είναι η επιστήμη που εξετάζει την πρακτική συμπεριφορά του ανθρώπου στην ιδιωτική του ζωή και αναφέρεται στις πράξεις που αυτός επιτελεί. Σκοπός της ηθικής επιστήμης είναι να καταδείξει ποιο είναι το υπέρτατο αγαθό (*τὸ ἄριστον*) και πώς αυτό μπορεί να επιτευχθεί.
- 5 **Υπάρχουν πολλών ειδών πράξεις:** κάθε ανθρώπινη πράξη αποτελεί ενέργεια που αποβλέπει στην πραγματοποίηση κάποιου σκοπού. Οι σκοποί αυτοί μπορούν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες: πρώτον, σ' αυτούς που τους επιδιώκουμε για να φτάσουμε σε έναν άλλο σκοπό, για να επιτύχουμε κάτι άλλο, και δεύτερον, σε σκοπούς που αποτελούν τον τελικό στόχο μας. Κατά τον ίδιο τρόπο, υπάρχουν αγαθά που τα επιθυμούμε για να αποκτήσουμε κάτι άλλο (όπως ο πλούτος ή η υγεία) και αγαθά που αποτελούν τον στόχο όλων των επιδιώξεών μας (όπως η ευδαιμονία).
- 6 **Το τέλος:** σκοπός, στόχος. Αναζητώντας τον απώτερο σκοπό, ο Αριστοτέλης αναζητά τον σκοπό κάθε ορθολογικής δράσης, δηλαδή τον ένα και μοναδικό σκοπό που δεν είναι ο ίδιος μέσο για κάποιον επιπλέον στόχο (*ἐντελέχεια*).
- 7 **Ένα τέλος... για χάρη του:** κατά τον Αριστοτέλη, χρειάζεται πάντοτε να υπάρχει ένας τελικός σκοπός της ανθρώπινης πρακτικής δραστηριότητας για χάρη του οποίου εκτελούνται όλες οι σκόπιμες πράξεις. Ο τελικός αυτός σκοπός είναι το αγαθό (το υπέρτατο αγαθό), το οποίο αποτελεί τον στόχο όλων των επιδιώξεών μας.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΑΓΑΘΟ: το ηθικά κατ' εξοχήν καλό.

ΑΓΑΘΟΣ: γενναίος, ανδρείος, ευγενής ως προς την καταγωγή.

ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ: ο τελικός σκοπός της ζωής των ανθρώπων είναι η ευδαιμονία. Η ευδαιμονία είναι ενέργεια της ψυχής σύμφωνα με την αρετή (*ψυχής ενέργεια κατ' ἀρετήν τελείαν*).

ΤΕΧΝΗ: ανθρώπινη δραστηριότητα που στηρίζεται σε γνώσεις και κατάκτηση τεχνικής.

Ο βυζαντινός λόγιος και αριστοτελιστής Θεόδωρος Γαζής: σελίδα βιβλίου που περιέχει τη λατινική μετάφραση της έργου *Φυσική Ακρόασις* του Αριστοτέλη που τύπωσε ο ίδιος ο Γαζής το 1756.

Τζιορτζιόνε, *Οι τρεις φιλόσοφοι* (γύρω στα 1506). Οι τρεις μορφές θεωρείται ότι απεικονίζουν το κύρος της αρχαίας σκέψης, τους συλλογισμούς των Αράβων αριστοτελικών και την εμπειρική-νατουραλιστική θεώρηση της νεότερης φιλοσοφίας.

Ο Αριστοτέλης θεωρείται πατέρας της επιστημονικής βιολογίας. Ο Μέγας Αλέξανδρος έστειλε σ' αυτόν είδη σπάνιων οργανισμών από τις εκστρατείες του. Η βοήθεια αυτή προς τον πρώην παιδαγωγό διανθίστηκε με λεπτομέρειες στον ελληνιστικό και μεσαιωνικό θρύλο, όπως φαίνεται στη μεσαιωνική απεικόνιση του Αλεξάνδρου ως εξερευνητή του θαλάσσιου βυθού (Λονδίνο, Βρετανική Βιβλιοθήκη).

Τοιχογραφία Κατακόμβης στη Via Latina (Ρώμη, 4ος αιώνας μ.Χ.). Θεωρείται ότι απεικονίζει τον Αριστοτέλη να διδάσκει ανατομία.

Αριστοτέλης, Θεόφραστος, Στράτων, Δημοσθένης. Παράσταση από τη ζωφόρο των Προπυλαίων του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου εικονίζεται ο Αριστοτέλης με τους μαθητές του σε μια σκηνή μαθήματος ανατομίας (λεπτομέρεια, 19ος αι.).

8 Το υπέρτατο αγαθό: το υπέρτατο αγαθό ταυτίζεται με την ευδαιμονία που αποτελεί τον τελικό σκοπό της ζωής των ανθρώπων. Η λέξη «ευτυχία» δεν αποδίδει πλήρως τη σημασία της «ευδαιμονίας», αφού η ευδαιμονία δεν αποτελεί απλώς μια γενική κατάσταση ευτυχίας και ευημερίας, αλλά είναι «ενέργεια της ψυχής σύμφωνα με την αρετή».

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Τρεις είναι οι κυριότεροι τρόποι ζωής

Με κριτήριο τις μορφές με τις οποίες ζουν τη ζωή τους οι άνθρωποι, ο πολύς κόσμος, οι πιο χοντροκομμένοι δηλαδή άνθρωποι, φαίνεται ότι θεωρούν αγαθό και ευδαιμονία (πράγμα, φυσικά, απολύτως αναμενόμενο) την ηδονή· αυτός είναι ο λόγος που οι άνθρωποι αυτοί προτιμούν τη ζωή των απολαύσεων. Τρεις είναι, πράγματι, οι κυριότεροι τρόποι ζωής: ένας αυτός που είπαμε μόλις τώρα, ένας άλλος όταν η ζωή είναι στην υπηρεσία της πόλης και ένας τρίτος όταν η ζωή είναι αφιερωμένη στη σπουδή και στη μελέτη.

(Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, Α, 1095b 14-19)

2 Η ευδαιμονία είναι το τελικό αγαθό

Γενικά ονομάζουμε τελικό το αγαθό που επιλέγεται πάντοτε γι' αυτό που είναι το ίδιο και ποτέ για χάρη κάποιου άλλου αγαθού. Ένα τέτοιο αγαθό είναι κατά τη γνώμη όλων ανεξαιρέτα η ευδαιμονία, γιατί αυτήν επιλέγουμε πάντοτε γι' αυτό που είναι η ίδια και ποτέ για χάρη κάποιου άλλου αγαθού, ενώ την τιμή, την ηδονή, τη διανοητική δραστηριότητα και γενικά κάθε αρετή τις επιλέγουμε, βέβαια, και γι' αυτό που είναι (γιατί, ακόμα και αν δεν προσέκλυπε κανένα άλλο όφελος από αυτές, εμείς θα τις επιλέγαμε), τις επιλέγουμε όμως και για χάρη της ευδαιμονίας, επειδή θεωρούμε ότι μέσω αυτών θα γίνουμε ευδαίμονες. Την ευδαιμονία όμως κανείς δεν την επιλέγει για χάρη αυτών, ούτε –γενικά– για χάρη οποιουδήποτε άλλου αγαθού.

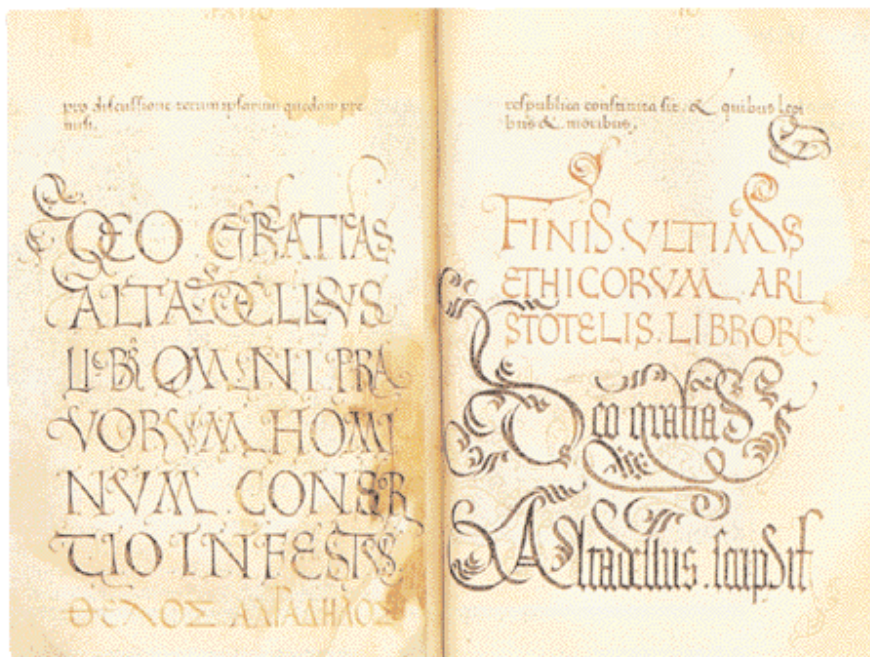
(Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, Α, 1097a 30-1097b 8)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΕΡΓΑΣΙΕΣ

- 1 Ποια είδη τεχνών και επιστημών αναφέρει στο κείμενο ο Αριστοτέλης; Ποια αγαθά αντιστοιχούν σε καθεμιά από αυτές;
- 2 Ο Αριστοτέλης διακρίνει στο κείμενο τα «τέλη» από το «τέλος». Μπορείτε να εξηγήσετε γιατί κάνει τη διάκριση αυτή;
- 3 Τι είναι η ευδαιμονία, κατά τον Αριστοτέλη; Ποιος είναι ο ορισμός που δίνει στο παράλληλο κείμενο (2);
- 4 Ποιοι είναι οι τρόποι ζωής στους οποίους αναφέρεται ο Αριστοτέλης στο παράλληλο κείμενο (1); Ποιον προτιμούν οι περισσότεροι άνθρωποι και ποιον ο Αριστοτέλης;

ΘΕΜΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τη λέξη «ευδαιμονία» και τη θεωρεί τελικό σκοπό (τέλος) της ανθρώπινης πράξης. Μπορείτε να ανατρέξετε σε προηγούμενους φιλοσόφους, όπως λ.χ. τους Προσωκρατικούς και τους Σοφιστές, και να βρείτε ποιους αντίστοιχους όρους αυτοί χρησιμοποιούν;

Τελευταίες σελίδες από το έργο του Αριστοτέλη *Ἠθικά Νικομάχεια* σε αντίγραφο (1458-59) από τον γραφέα Gabriel Altdell.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΤΕΛΕΟΛΟΓΙΑ: η διδασκαλία για τη σκοπιμότητα του κόσμου και των φαινομένων του, σύμφωνα με την οποία όλα στη φύση λειτουργούν σκόπιμα. Κύριος εκπρόσωπος της τελεολογικής θεώρησης του κόσμου είναι ο Αριστοτέλης, που υποστήριξε ότι η φύση δεν κάνει τίποτε άσκοπα (οὐδὲν μάτην ποιεῖ), καθετί που γίνεται, γίνεται για κάποιο σκοπό και υπάρχει κάποιος σκοπός (τέλος) στον οποίο όλα τα πράγματα στοχεύουν. Για παράδειγμα, ο σκοπός του ματιού είναι να βλέπει καλά, του μαχαιριού να κόβει καλά, ενώ ο έσχατος, τελικός σκοπός του ανθρώπου είναι η ευδαιμονία.

Η παραμυθία της φιλοσοφίας, έργο του μεσαιωνικού φιλοσόφου Βοήθιου, ο οποίος αναφέρει ότι του παρουσιάστηκε η φιλοσοφία σε μορφή γυναίκας. Εδώ από έκδοση μεγάλου σχήματος του 15ου αι., όπου στο φόρεμα της γυναίκας είναι κεντημένα τα ονόματα των επτά ελευθέρων τεχνών που σκημάτιζαν το βασικό πρόγραμμα σπουδών του μεσαιωνικού πανεπιστημίου (αριθμητική, μουσική, γεωμετρία, αστρονομία, γραμματική, ρητορική και λογική).

Η αρετή είναι μεσότητα

Στην ενότητα αυτή θα μελετήσουμε τη θεωρία του Αριστοτέλη σύμφωνα με την οποία η αρετή είναι μεσότητα ανάμεσα σε δύο άκρα, την έλλειψη και την υπερβολή. Θα μελετήσουμε επίσης τον ορισμό της αρετής ως «έξεως προαιρετικής» και ως τελειότητας του χαρακτήρα και θα εξετάσουμε τον κεντρικό ρόλο που αυτή καταλαμβάνει στην αριστοτελική ηθική.

Η εκλογή του Ηρακλή, 1596, έργο του Annibale Caracci (1560-1609), (Νάπολη, Εθνική Πινακοθήκη του Capodimonte), όπου παρουσιάζεται ο Ηρακλής ανάμεσα στην Αρετή και την Κακία.

«Μεσότης ἐστὶν ἡ ἀρετὴ, κατὰ δὲ τὸ ἄριστον καὶ τὸ εὖ ἀκρότης».

(Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β, 1107a8)

Αλληγορία της αρετής και της κακίας (Paolo Veronese, Η εκλογή του Ηρακλή, 1580).

ΚΕΙΜΕΝΟ

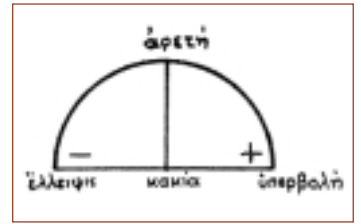
Αρετή, μεσότητα και ακρότητες¹

Το λάθος γίνεται με πολλούς τρόπους (γιατί το κακό και το άπειρο πάνε μαζί, όπως δίδασκαν οι Πυθαγόρειοι, ενώ το καλό πάει μαζί με το πεπερασμένο), το σωστό όμως γίνεται με έναν μόνο τρόπο (γι' αυτό και το πρώτο είναι εύκολο, ενώ το άλλο είναι δύσκολο: είναι εύκολο, πράγματι να αποτύχεις στον στόχο σου και είναι δύσκολο να τον πετύχεις)· να γιατί η υπερβολή και η έλλειψη είναι χαρακτηριστικά της κακίας και η μεσότητα της αρετής: «καλοί με έναν μόνο τρόπο, κακοί με χίλιους τόσους τρόπους»². Η αρετή λοιπόν είναι μια έξη³, που α) επιλέγεται ελεύθερα από το άτομο, β) βρίσκεται στο μέσον, στο μέσον όμως το «σε σχέση προς εμάς»⁴· το μέσον αυτό καθορίζεται από τη λογική –πιο συγκεκριμένα, από τη λογική, πιστεύω, που καθορίζει ο φρόνιμος άνθρωπος⁵· είναι μεσότητα μεταξύ δύο κακιών, που η μία βρίσκεται από την πλευρά της υπερβολής και η άλλη από την πλευρά της έλλειψης⁶· και ακόμη με το νόημα ότι ορισμένες κακίες αποτελούν έλλειψη και άλλες πάλι υπερβολή σε σχέση με αυτό που πρέπει, είτε στα πάθη είτε στις πράξεις, ενώ η αρετή και βρίσκει και επιλέγει το μέσον. Από την άποψη λοιπόν της ουσίας της, και όσο μας ενδιαφέρει ο ορισμός της φύσης της, η αρετή είναι μεσότητα, από την άποψη όμως του σωστού και του άριστου είναι, ασφαλώς, κάτι που βρίσκεται στο ψηλότερο σκαλί⁷.

(Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β, 1106b 27-1107a 8)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 1 Το βασικό χαρακτηριστικό του ευδαίμονος βίου είναι η συμμόρφωση της ψυχικής μας ενεργητικότητας με την αρετή. Ο Αριστοτέλης διακρίνει τις αρετές σε διανοητικές και ηθικές. Οι ηθικές αρετές αφορούν τα πάθη, τα συναισθήματα και τις πράξεις των ανθρώπων και το πεδίο τους ορίζεται μερικές φορές αναφορικά με έναν τύπο συναισθήματος και άλλοτε με έναν τύπο πράξης. Όλες μαζί οι ηθικές αρετές συνιστούν το ήθος, δηλ. τον ηθικό πυρήνα του ανθρώπου. Στην προηγούμενη ενότητα είδαμε ότι ο τελικός σκοπός της ζωής είναι η ευδαιμονία. Εδώ, ο Αριστοτέλης εξετάζει τι είναι η αρετή, δίνει τον ορισμό της και τη συνδέει με την έννοια της μεσότητας που είναι αξιόπαινη, ενώ η υπερβολή και η έλλειψη είναι κατακριτέες.
- 2 **Το λάθος γίνεται... κακοί με χίλιους τόσους τρόπους:** ο Αριστοτέλης αναφέρεται εδώ στους Πυθαγόρειους και στη διδασκαλία τους σχετικά με τις δυνάμεις που κυβερνούν τον κόσμο, οι οποίες είναι αντίθετες μεταξύ τους.
- 3 **Η αρετή λοιπόν είναι μια έξη που επιλέγεται ελεύθερα από το άτομο:** ο Αριστοτέλης ορίζει την αρετή ως *έξη προαιρετική*, δηλ. μια μόνιμη κατάσταση και διάθεση της ψυχής που στηρίζεται στην προαίρεση (την ορθολογική επιλογή), σε μια συνήθεια που επιλέγεται ελεύθερα από τον άνθρωπο. Οι αρετές είναι έξεις, δεν είναι όμως όλες οι έξεις αρετές, αλλά μόνο όσες κρίνονται άξιες επαίνου.
- 4 **...βρίσκεται στο μέσον όμως το «σε σχέση προς εμάς»:** η αρετή προέρχεται από την *προαίρεση* (την ελεύθερη βούληση, την ελεύθερη επιλογή), η οποία κρατείται σε μία μεσότητα σχετική με μας. Η μεσότητα αυτή καθορίζεται από τον λόγο, σύμφωνα δηλ. με τον καθορισμό που θα της απέδιδε κάθε φρόνιμος άνθρωπος. Η προαίρεση ορίζεται από τον Αριστοτέλη ως επιθυμία πραγμάτων που εμπίπτουν στη δική μας δύναμη, αφού από τη στιγμή που, ύστερα από διανοητική εργασία και διαβούλευση, κρίναμε τι πρέπει να επιλέξουμε και να προτιμήσουμε, έχουμε επιθυμίες πια σύμφωνες με τη διανοητική εργασία και τη διαβούλευσή μας.
- 5 **Ο φρόνιμος άνθρωπος:** ο φρόνιμος άνθρωπος είναι αυτός που πράττει σύμφωνα με τον ορθό λόγο, τη λογική του. Ο ενάρετος άνθρωπος είναι πάντοτε φρόνιμος, καθοδηγείται από την αρετή της φρόνησης και επιλέγει αυτό που είναι σωστό να πράξει.
- 6 **Υπερβολή και έλλειψη:** η αρετή είναι μεσότητα (και όχι μετριότητα) μεταξύ δύο λανθασμένων τρόπων, της υπερβολής και της έλλειψης. Η υπερβολή και η έλλειψη είναι κακίες που νοούνται στο ηθικό πεδίο ως ηθικές μειονεξίες.
- 7 **Είναι μεσότητα... το μέσον:** η αρετή αποτελεί μεσότητα μεταξύ δύο κακιών, η μία κακία αποτελεί υπερβολή και η άλλη αποτελεί έλλειψη. Η μεσότητα δεν είναι απόλυτη, αλλά είναι μεσότητα «σε σχέση με εμάς», δηλ. σε σχέση με τον άνθρωπο που αποτελεί το υποκείμενο της ηθικής πράξης. Η μεσότητα ποικίλλει ανάλογα με τις περιστάσεις και τα πρόσωπα, όπως φαίνεται στο παράλλη-

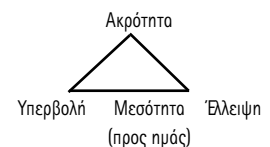

Διάγραμμα του Ν. Hartmann (Κ. Δ. Γεωργούλης, *Αριστοτέλης ο Σταγίριτης*, Θεσσαλονίκη 1962, σελ. 346).

«Στη σωφροσύνη και την ανδρεία δεν υπάρχει υπερβολή και έλλειψη, γιατί η μεσότητα είναι, κατά κάποιο τρόπο, ακρότητα».

(Αριστοτέλης, *Ηθ. Νικ.*, 1107a 22-23)

Η ΑΡΕΤΗ ΩΣ ΜΕΣΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΩΣ ΑΚΡΟΤΗΤΑ

«Παρόλο που η αρετή αποτελεί μεσότητα μεταξύ της υπερβολής και της έλλειψης, η ίδια, ως μεσότητα, αποτελεί αξιολογική κορυφή. Δεν είναι μια «χρυσή μετριότητα, που προκύπτει ως συμβιβασμός αντιτιθέμενων ροπών, αλλά η δυναμική σύνθεση και η υπέρβασή τους, δηλ. η ηθική τελειότητα, και γι' αυτό δεν επιδέχεται ούτε υπερβολή ούτε έλλειψη».

(Κ. Σ. Κατσιμάνης, *Πλάτων και Αριστοτέλης*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2001, σελ. 231)

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΑΡΕΤΗ: η αρετή είναι ἕξις προαιρετική, δηλαδή μια μόνιμη κατάσταση και διάθεση της ψυχής που σπηρίζεται στην προαίρεση. Η ηθική αρετή ορίζεται ως «μεσότητα» ανάμεσα στην ἔλλειψη και την υπερβολή.

ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΕΣ ΑΡΕΤΕΣ: οι νοητικές καταστάσεις με τις οποίες προσεγγίζουμε την αλήθεια. Οι διανοητικές αρετές είναι πέντε: επιστήμη, τέχνη, φρόνηση, νους, σοφία.

ΕΘΟΣ: εθισμός, συνήθεια, τρόπος συμπεριφοράς (απ' αυτήν παράγεται η λέξη ηθική).

ΕΛΛΕΙΨΙΣ: το ἔλαττον.

ΕΞΙΣ (από το ρήμα ἔχω): εθισμός, συνήθεια.

ΗΘΙΚΕΣ ΑΡΕΤΕΣ: οι ηθικές αρετές σχετίζονται με τα πάθη και τις πράξεις του ανθρώπου και είναι αποτέλεσμα του ἔθους (της συνήθειας) που με την επανάληψη διαμορφώνει την ανάλογη αρετή. Κάθε ηθική αρετή υφίσταται και τελειοποιείται πάντοτε κάτω από την επίδραση της διανοητικής αρετής της φρόνησης.

ΜΕΣΟΤΗΣ: το μέσον μεταξύ δύο άκρων, ακροτήτων.

ΤΟ ΜΕΣΟΝ: τὸ ἴσον.

ΠΡΟΑΙΡΕΣΙΣ (ἄρεξις βουλευτική): η ορθολογική επιλογή μιας συγκεκριμένης πράξης, η οποία γίνεται ελεύθερα και προκαλείται από επιθυμία και βούληση.

ΥΠΕΡΒΟΛΗ: το πλέον (ὑπέρ + βούλομαι).

ΥΠΕΡΒΟΛΗ ΚΑΙ ΕΛΛΕΙΨΗ: η αρετή είναι μεσότητα μεταξύ δύο λανθασμένων τρόπων (κακιών), της υπερβολής και της ἔλλειψης. Η υπερβολή και η ἔλλειψη είναι κακίες που νοούνται στο ηθικό πεδίο ως ηθικές μειονεξίες.

ΦΡΟΝΙΜΟΣ: σώφρων, συνεισότης, αυτός που διαθέτει φρόνηση και φρονιμάδα.

λο κείμενο (1), και γι' αυτό εναποτίθεται στον φρόνιμο άνθρωπο να την καθορίσει ανάλογα κάθε φορά.

8 Από την άποψη... στο ψηλότερο σκαλί (μεσότης ἐστὶν ἡ ἀρετή, κατὰ δὲ τὸ ἄριστον καὶ τὸ εὖ ἀκρότης): η μεσότητα, από αξιολογική δηλ. άποψη, γίνεται και αυτή ακρότητα, δηλ. κάτι το απόλυτο.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Η μεσότητα δεν είναι η ίδια για όλους

Το μέσον όμως το σε σχέση προς εμάς δε θα το ορίσουμε έτσι γιατί αν για ένα άτομο είναι πολύ το να φάει δέκα «μερίδες» και λίγο να φάει δύο, δεν θα πει πως ο προπονητής θα ορίσει ἕξι «μερίδες», γιατί και αυτή η ποσότητα μπορεί να είναι πολλή γι' αυτόν που θα τη φάει ἢ λίγη: λίγη για έναν Μίλωνα, πολλή για τον αρχαίο στη γύμναση. Το ίδιο ισχύει και στο τρέξιμο ἢ την πάλη. Συμπέρασμα: Ο ειδήμονας αποφεύγει την υπερβολή ἢ την ἔλλειψη και ψάχνει να βρει το μέσον· αυτό είναι η τελική του προτίμηση – φυσικά ὄχι το μέσον το σε σχέση προς το πράγμα, αλλά το σε σχέση προς εμάς.

(Αριστοτέλης, Ἠθικά Νικομάχεια, Β, 1106a 36-1106b 7)

2 Η μεσότητα δε βρίσκει εφαρμογή σε κάθε πράξη και σε κάθε πάθος

Εν πάση περιπτώσει η θεωρία αυτή της μεσότητας δε βρίσκει εφαρμογή σε κάθε πράξη και σε κάθε πάθος· υπάρχουν, πράγματι, πάθη που ἤδη η λέξη που τα δηλώνει φέρνει στο μυαλό μας κάτι αρνητικό και τιποτένιο, π.χ. επιχαιρεκακία, αδιαντροπία, φθόνος, και στην περίπτωση των πράξεων: μοιχεία, κλεψιά, φόνος· γιατί όλα αυτά –και ὅσα ἄλλα τέτοια– τα λέμε με τη βεβαιότητα ὅτι είναι αρνητικά και τιποτένια τα ίδια και ὄχι η υπερβολή ἢ η ἔλλειψή τους. Δεν υπάρχει, λοιπόν, περίπτωση να κάνει ποτέ κανείς το σωστό σε σχέση με αυτά· αυτά είναι πάντοτε λάθος.

(Αριστοτέλης, Ἠθικά Νικομάχεια, Β, 1107a 8-15)

3 Τρεις βασικοί τρόποι συμπεριφοράς

Φάνηκε λοιπόν καθαρά πως τρεις βασικοί τρόποι συμπεριφοράς υπάρχουν: δύο λανθασμένοι (κακίες), ο ένας της κατηγορίας της υπερβολής και ο άλλος της κατηγορίας της ἔλλειψης, και μία αρετή, η μεσότητα. Και οι τρεις τους βρίσκονται κατά έναν τρόπο σε αντίθεση μεταξύ τους: τα δύο άκρα προς το μέσον και μεταξύ τους, και το μέσον προς τα δύο άκρα. Όπως το ἴσο είναι μεγαλύτερο σε σχέση προς το μικρότερο και μικρότερο σε σχέση προς το μεγαλύτερο, έτσι οι μεσοτήτες αποτελούν υπερβολή σε σχέση προς την ἔλλειψη και ἔλλειψη σε σχέση προς την υπερβολή τόσο στα πάθη ὅσο και στις πράξεις.

(Αριστοτέλης, Ἠθικά Νικομάχεια, Β, 1108b 11-19)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΕΡΓΑΣΙΕΣ

- 1 Πώς ορίζει ο Αριστοτέλης την αρετή; Δώστε το αντώνυμο της λέξης αυτής.
- 2 Τι εννοεί ο Αριστοτέλης όταν λέει ότι η αρετή είναι μεσότητα; Πώς προσδιορίζει την υπερβολή και την έλλειψη;
- 3 Ποιοι είναι οι τρεις τρόποι συμπεριφοράς στους οποίους αναφέρεται ο Αριστοτέλης στο παράλληλο κείμενο (3); Πώς αυτοί αποτυπώνονται στο σχεδιάγραμμα της αρετής που βρίσκεται στο περιθώριο του βιβλίου σας;
- 4 Στον Δημόκριτο (απόσπ. 102) διαβάζουμε: «Σε κάθε πράγμα είναι καλό το ίσο· η υπερβολή και η έλλειψη δε μου αρέσει». Ποιες ομοιότητες έχει αυτή η άποψη με την αριστοτελική θεωρία για τη μεσότητα; Ποια εφαρμογή μπορεί να έχει η αριστοτελική θεωρία της μεσότητας στην καθημερινή ζωή;

ΘΕΜΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Γιατί στο παράλληλο κείμενο (1) ο Αριστοτέλης λέει ότι η μεσότητα δεν είναι ίδια για όλους; Ποια είναι τα παραδείγματα που αναφέρει για να στηρίξει την άποψή του; Μπορείτε εσείς να σκεφτείτε και άλλα παρόμοια;

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Στο παράλληλο κείμενο (1) ο Αριστοτέλης αναφέρεται στον αθλητή Μίλωνα, γνωστό παλαιστή της αρχαιότητας και Ολυμπιονίκη. Ανατρέξτε στην ιστορία των Ολυμπιακών αγώνων και βρείτε πληροφορίες για τη ζωή του. Πώς εξηγούσαν την υπερβολική δύναμη των αθλητών της εποχής εκείνης; Τι συμβαίνει στην εποχή μας, όταν οι αθλητές φαίνονται να υπερβαίνουν τις φυσικές δυνάμεις τους; Με ποιον τρόπο ξεπερνούν το μέτρο;

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΑΡΕΤΩΝ (ύπογραφή)

Υπερβολή	Έλλειψη	Μεσότητα
οργιλότης	ἀναλγησία	πραότης
θρασύτης	δειλία	ἀνδρεία
ἀναισχυντία	κατάπληξις	αἰδώς
ἀκολασία	ἀναισθησία	σωφροσύνη
φθόνος	ἀνώνυμον	νέμεις
κέρδος	ζημία	δίκαιον
ἀσωτία	ἀνελευθερία	ἐλευθεριότης
ἀλαζονεία	εἰρωνεία	ἀλήθεια
κολακεία	ἀπέχθεια	φιλία
ἀρέσκεια	αὐθάδεια	σεμνότης
τροφερότης	κακοπάθεια	καρτερία
χαυνότης	μικροψυχία	μεγαλοψυχία
δαπανηρία	μικροπρέπεια	μεγαλοπρέπεια
πανουργία	εὐήθεια	φρόνησις

Ἀριστοτέλης, Ἠθικά Εὐδήμια, Α, 1221a 1-10

Benzamin West, *Η εκλογή του Ηρακλή*, 1764 (The Victoria and Albert Museum, Λονδίνο). Το θέμα αυτό της αρχαίας ελληνικής μυθολογίας, που σχετίζεται με τις αρετές και τις κακίες και τα ηθικά διλήμματα μπροστά στο οποία βρίσκεται αντιμέτωπος ο άνθρωπος, αποσχόλησε ιδιαίτερα τους ζωγράφους ανά τους αιώνες.

«Οι αληθινές λοιπόν θεωρίες είναι χρησιμότερες όχι μόνο για την απόκτηση γνώσης, αλλά και για τη ζωή· γιατί αν συμφωνούν με τα πράγματα, γίνονται πιστευτές, και έτσι παρακινούν αυτούς που τις καταλαβαίνουν να ζουν σύμφωνα με αυτές».

(Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Κ, 1, 1172b 3-7)

«Ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετικὴ, ἐν μεσότητι οὕσα τῇ πρὸς ἡμᾶς».

(Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β, 1106b36-1107a1)

«Καὶ ἡ προαίρεσις ἂν εἴη βουλευτικὴ ὄρεξις τῶν ἐφ' ἡμῖν».

(Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1113a 10-11)

Η φιλία είναι εντελώς απαραίτητη για τη ζωή

Στην ενότητα αυτή θα μελετήσουμε τις απόψεις του Αριστοτέλη για τη φιλία, που δημιουργείται μεταξύ των ανθρώπων, και θα γνωρίσουμε τους λόγους για τους οποίους υποστηρίζει ότι «είναι εντελώς απαραίτητη για τη ζωή». Θα εξετάσουμε τον ορισμό της φιλίας και θα συζητήσουμε τα τρία είδη φιλίας τα οποία ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι αναπτύσσονται ανάμεσα στους ανθρώπους.

Προσωποποίηση της Amicitia (της φιλίας, στα λατινικά) που διακοσμεί το έργο «Iconologia» του Cesare Ripa.

ΚΕΙΜΕΝΟ

Ο ορισμός της φιλίας¹

Ας πούμε τώρα ποιους αγαπούν οι άνθρωποι και θέλουν να τους έχουν φίλους τους και ποιους μισούν², καθώς και για ποιον λόγο³ –αφού όμως πρώτα δώσουμε τον ορισμό της φιλίας και της αγάπης. Ας δεχθούμε, λοιπόν, ότι αγαπώ κάποιον και θέλω να τον έχω φίλο μου θα πει θέλω γι' αυτόν καθετί που το θεωρώ καλό, όχι για να κερδίσω κάτι ο ίδιος, αλλά αποκλειστικά για χάρη εκείνου· κάνω μάλιστα και ό,τι μπορώ για να αποκτήσει αυτά τα καλά εκείνος⁴. Φίλος είναι το πρόσωπο που αγαπά με τον ίδιο τρόπο που είπαμε και αγαπιέται με τον ίδιο τρόπο: όσοι πιστεύουν ότι η σχέση τους είναι αυτού του είδους, θεωρούν ότι είναι φίλοι⁵. Με όλα αυτά να τα έχουμε δεχτεί, καταλήγουμε πια –υποχρεωτικά– στο ότι φίλος είναι αυτός που χαιρέται με τα καλά και λυπάται με τα δυσάρεστα που συμβαίνουν στον φίλο του – και αυτό όχι για κανένα άλλο λόγο παρά μόνο για χάρη εκείνου⁶.

(Αριστοτέλης, *Ρητορική*, Β, 1380b 35-1381a 10)

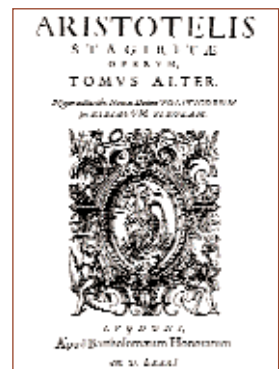
Η *Ρητορική* του Αριστοτέλη σε λατινικό χειρόγραφο. Στο έργο αυτό ο Αριστοτέλης αναλύει και διδάσκει γύρω από την τέχνη της πειθούς η οποία ήταν απαραίτητη για τους ρήτορες. Στο βιβλίο αυτό περιέχονται επίσης απόψεις του για τη φιλία και γενικότερα για τα πάθη των ανθρώπων.

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 1 Στην αρχαιότητα, η λέξη «φιλία» δήλωνε κάθε αμοιβαία έλξη ανάμεσα σε δύο άτομα. Αναφέρεται, όχι μόνο σε όλες σχεδόν τις στενές προσωπικές σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους που δε συνδέονται με οικογενειακούς δεσμούς (όπως είναι η σημασία της λέξης σήμερα), αλλά και σε όλα τα είδη των οικογενειακών σχέσεων, όπως των γονιών προς τα παιδιά τους, των παιδιών προς τους γονείς, των συγγενών μεταξύ τους, καθώς και στις σχέσεις των ζευγαριών.
- 2 **Ας πούμε τώρα ποιους αγαπούν... και ποιους μισούν:** φίλος είναι οποιοσδήποτε είναι αγαπητός σε εμάς (πατέρας, μητέρα, παιδιά, αδέρφια, φίλοι, συνάδελφοι, συμπολίτες, συμπατριώτες). Το αρχαίο ρήμα φιλείν (φιλέω, -ῶ), από το οποίο προέρχονται οι λέξεις φίλος και φιλία, στην αρχαία ελληνική γλώσσα σημαίνει «αγαπώ».
- 3 **Καθώς και για ποιο λόγο:** αναφέρεται στα πράγματα που είναι άξια να αγαπηθούν (αρχ.: αἱ φιλήσεις), στο αντικείμενο της αγάπης (αρχ.: τὸ φιλητόν), αυτό που κινεί την αγάπη και γεννάει τη φιλία. Τρία είναι αυτά που είναι άξια να αγαπηθούν και να προκαλέσουν τη φιλία: το αγαθό, το ευχάριστο και το χρήσιμο. Τρία είναι και τα είδη της φιλίας: φιλία για τη χρησιμότητα (διὰ τὸ χρήσιμον), φιλία για την ευχαρίστηση (διὰ τὸ ἡδύ) και φιλία για την αρετή (διὰ τὸ ἀγαθόν).
- 4 **Ας δεχθούμε, λοιπόν, ότι αγαπώ κάποιον... εκείνος:** πρόκειται για τον γενικό ορισμό της φιλίας: «ο Α και ο Β είναι φίλοι αν και μόνον αν (α) γνωρίζουν ο ένας τον άλλο, (β) νιώθουν αμοιβαία εὐνοια προς όφελος του άλλου, (γ) νιώθουν αγάπη ο ένας για τον άλλο και (δ) και οι δύο αναγνωρίζουν τα (β) και (γ)». Ο ορισμός αυτός αναφέρεται κυρίως στη «φιλία για το αγαθό» (στη φιλία των αγαθών ανθρώπων), αποτελεί όμως τη βάση και για τα τρία είδη φιλίας.
- 5 **Φίλος είναι... θεωρούν ότι είναι φίλοι:** για να είναι κάποιος φίλος, χρειάζεται και οι δύο να αναγνωρίζουν τη φιλία τους. Η εὐνοια, η ευνοϊκή διάθεση, είναι αναγκαία προϋπόθεση για τη φιλία, αλλά όχι επαρκής. Χρειάζεται δηλαδή κάποιος να είναι ευνοϊκά διατεθειμένος προς κάποιον άλλο, για να μπορέσει να γίνει φίλος του. Η εὐνοια, όμως, από μόνη της δεν είναι αρκετή για να γίνει κανείς φίλος με κάποιον, αφού η φιλία δημιουργείται από την αγάπη που φέρνει η συναναστροφή και η αμοιβαιότητα.
- 6 **Με όλα αυτά... για χάρη εκείνου:** η πιο αληθινή φιλία είναι αυτή των αγαθών ανθρώπων, η οποία δεν επιδιώκει το προσωπικό όφελος αλλά το όφελος του φίλου. Όμως, αυτές οι φιλίες είναι σπάνιες, όπως σπάνιοι είναι και οι πραγματικά αγαθοί άνθρωποι, και, όπως αναγνωρίζει ο Αριστοτέλης, ένας άνθρωπος είναι πραγματικά τυχερός αν καταφέρει να έχει μία ή δύο τέτοιες φιλίες στη διάρκεια της ζωής του.

«Τοὺς μὲν φίλους ὠφελεῖν, τοὺς δ' ἔχθρους βλάπτειν».

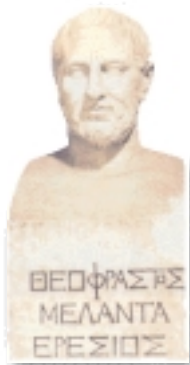
(Σιμωνίδης, στο Πλάτων, Πολιτεία, Α, 336a 2-3 και 334b 3-9)

Έκδοση της Ρητορικής του Αριστοτέλη του 1581.

Το χρέος της λατινικής μεσαιωνικής φιλοσοφίας στους Έλληνες και Άραβες προδρόμους της φαίνεται σε αυτή τη μικρογραφία χειρογράφου με τον Αβερρόη (αριστερά) και τον Πορφύριο.

Προτομή του Θεόφραστου, μαθητή, φίλου και διαδόχου του Αριστοτέλη.

Αχιλλεύς και Πάτροκλος. Η φιλία τους είναι από τις πιο γνωστές στην αρχαιότητα, όπως γνωρίζουμε από την *Ιλιάδα* του Ομήρου. Εδώ ο Αχιλλεύς φροντίζει τις πληγές του Πάτροκλου. Εσωτερικό οπτικής ερυθρόμορφης κύλικας, που υπογράφει ο Σωσίας, 500 π.Χ. περίπου (Βερολίνο, Αρχαιολογικό Μουσείο).

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Κανέννας δε θα επέλεγε να ζει δίχως φίλους

[Η φιλία είναι...] αρετή ή προϋποθέτει την αρετή, και επιπλέον είναι εντελώς απαραίτητη για τη ζωή. Πραγματικά, κανέννας δε θα επέλεγε να ζει δίχως φίλους, κι ας είχε όλα τα υπόλοιπα αγαθά. Ακόμη και οι πλούσιοι άνθρωποι, όπως και αυτοί που έχουν αξιώματα και εξουσία, έχουν –όλος ο κόσμος το πιστεύει– ιδιαίτερα μεγάλη ανάγκη από φίλους. Αλήθεια, ποιο το όφελος όλης αυτής της καλής τους κατάστασης, αν δεν υπάρχει η δυνατότητα της ενεργεσίας, η οποία γίνεται κατά κύριο λόγο και στην πιο αξιέπαινη μορφή της προς τους φίλους; Και από την άλλη, πώς θα μπορούσε όλη αυτή η καλή κατάσταση να διατηρηθεί και να διαφυλαχθεί δίχως τους φίλους; Γιατί όσο μεγαλύτερη είναι, τόσο επισφαλέστερη είναι. Αλλά και στη φτώχεια και στις άλλες δυστυχίες της ζωής οι άνθρωποι θεωρούν τους φίλους ως το μόνο καταφύγιο.

(Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, Θ, 1155a 1-12)

2 Το αντικείμενο της αγάπης

Ίσως όμως τα πράγματα θα γίνονταν σαφέστερα σε σχέση με το θέμα αυτό, αν πρώτα γνωρίζαμε ποιο είναι ακριβώς το αντικείμενο της αγάπης, αυτό που γεννάει τη φιλία. Γιατί δε φαίνεται να κινεί την αγάπη και να γεννάει τη φιλία το καθετί, παρό μόνο αυτό που είναι άξιο να αγαπηθεί και να προκαλέσει τη φιλία, και τέτοιο θεωρείται πως είναι το αγαθό, το ευχάριστο, και το χρήσιμο.

(Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, Θ, 1155b 17-21)

3 Φιλία για τη χρησιμότητα και φιλία για την ευχαρίστηση

Αυτοί λοιπόν που αγαπούν ο ένας τον άλλον και γίνονται φίλοι για τη χρησιμότητα, δεν αγαπούν τον άλλον καθεαυτόν, αλλά για το αγαθό που μπορεί να πάρουν από αυτόν. Το ίδιο και στην περίπτωση που οι άνθρωποι αγαπούν ο ένας τον άλλον και γίνονται φίλοι για χάρη της ευχαρίστησης· πραγματικά, οι άνθρωποι αγαπούν τους χαριτολόγους όχι για τον χαρακτήρα τους, αλλά γιατί τους είναι ευχάριστοι [...] Αυτές, λοιπόν, οι φιλίες είναι φιλίες για έναν λόγο συμπτωματικό, αφού το πρόσωπο που αγαπιέται δεν αγαπιέται επειδή είναι αυτό που είναι, αλλά επειδή εξασφαλίζει σ' αυτόν που το αγαπάει κάποιο αγαθό ή κάποια ευχαρίστηση. Ε, αυτού του είδους οι φιλίες διαλύονται εύκολα, αν τα δύο μέρη δεν παραμένουν αυτό που ήταν πραγματικά, αν ο ένας δεν είναι πια ευχάριστος ή χρήσιμος στον άλλον, ο άλλος παύει να τον αγαπάει.

(Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, Θ, 1156a 10-14 και Θ, 1156a 19-24)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΕΡΓΑΣΙΕΣ

- 1 Να γράψετε σύνθετες λέξεις με α' ή β' συνθετικό τα ουσιαστικά φίλος και φίλια.
- 2 Ποιος είναι ο ορισμός της φιλίας, κατά τον Αριστοτέλη; Με ποιες προϋποθέσεις μπορούν δύο άνθρωποι να πιστεύουν πως είναι φίλοι;
- 3 Στο παράλληλο κείμενο (1), για ποιους λόγους θεωρεί ο Αριστοτέλης ότι «η φιλία είναι εντελώς απαραίτητη για τη ζωή» και «κανείς δε θα ήθελε να ζει χωρίς φίλους»;
- 4 Στα παράλληλα κείμενα (2) και (3), ο Αριστοτέλης αναφέρεται στα τρία είδη φιλίας που, κατά τη γνώμη του, δημιουργούνται ανάμεσα στους ανθρώπους. Ποια είναι αυτά, πώς διαφέρουν μεταξύ τους και γιατί οι φιλίες που δημιουργούνται για την ευχαρίστηση και τη χρησιμότητα διαλύονται εύκολα;

ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

- 1 Στην *Ιλιάδα* του Ομήρου έχουμε την αναφορά σε μια δυνατή φίλια, αυτή ανάμεσα στον Αχιλλέα και τον Πάτροκλο. Ανατρέξτε στο κείμενο του Ομήρου, αλλά και στη μυθολογία, και περιγράψτε τη φιλική αυτή σχέση. Μπορείτε να σκεφτείτε και άλλα παραδείγματα από τη μυθολογία ή την ιστορία που να αναφέρονται σε φιλίες μεταξύ προσώπων;
- 2 Κατά τον Αριστοτέλη, τα χαρακτηριστικά της φιλίας επεκτείνονται και προς τους άλλους ανθρώπους και, όπως αναφέρει, όλες οι παροιμίες συμφωνούν σ' αυτό, όπως π.χ. «μια ψυχή», «όλα των φίλων κοινά», «φιλία θα πει ισότητα», «κοντινότερο από την κνήμη είναι το γόνατο», «σαν πάνε δυο μαζί», «ο όμοιος τον όμοιο», «ο κολιός με τον κολιό», «η καλιακούδα στην καλιακούδα». Μπορείτε να σκεφτείτε σύγχρονες παροιμίες που να αναφέρονται στη φιλία; Βρίσκετε ότι αυτές έχουν ομοιότητες με τις αρχαίες παροιμίες που αναφέρει ο Αριστοτέλης; Κατά πόσον οι παροιμίες αυτές εκφράζουν τις απόψεις του Αριστοτέλη για τη φιλία;

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η αρχαία ελληνική λαϊκή αντίληψη για τη φιλία είναι δυνατόν να συνοψιστεί στη ρήση του ποιητή Σιμωνίδη που έλεγε «να ωφελείς τους φίλους σου και να βλάπτεις τους εχθρούς σου». Να συγκρίνετε την άποψη αυτή με τη χριστιανική εντολή «αγαπάτε αλλήλους» και να εξηγήσετε τη διαφορά των δύο κειμένων.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΦΙΛΕΩ, -Ω: αγαπώ.

ΦΙΛΗΞΙ: η αγάπη, η φιλία.

ΦΙΛΗΤΟΜ: το αντικείμενο της αγάπης.

ΦΙΛΙΑ (εκ του ρημ. «φιλῶ» που στα αρχαία σημαίνει αγαπώ): δηλώνει κάθε αμοιβαία έλξη ανάμεσα σε δύο άτομα που συνδέονται με συγγενικούς ή άλλους δεσμούς.

ΦΙΛΟΣ: αυτός που είναι αγαπητός σε εμάς.

ΦΡΟΝΗΣΙ: διανοητική αρετή που συνίσταται στην ικανότητα του ατόμου να διαχωρίζει με ορθή κρίση τη σωστή από τη λανθασμένη πράξη, το καλό από το κακό. Η εύστοχη εκτίμηση των περιστάσεων που ταυτίζεται με τον ορθό λόγο.

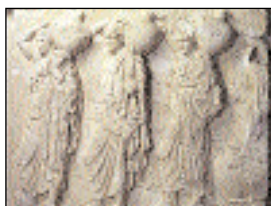

Το δένδρο της γνώσης στον «φιλοσοφικό κήπο» του Αριστοτέλη. Την περίοδο της Αναγέννησης φαντάζονταν ορισμένες φορές τη λογική ως την κύρια ρίζα του.

Η πόλη είναι η υψηλότερη μορφή κοινωνίας

Στην ενότητα αυτή θα μελετήσουμε τη θεωρία του Αριστοτέλη για την πόλη. Η πόλη αποτελεί την υψηλότερη μορφή κοινωνίας και έχει ως στόχο την ευδαιμονία. Θα εξετάσουμε τις θέσεις του για την προέλευση και σύσταση της πολιτικής κοινωνίας, καθώς και τις αντίστοιχες για την οικία και την κόμη και τη σημασία τους για την ανθρώπινη ζωή. Θα γνωρίσουμε πώς δημιουργήθηκε η πόλη και γιατί αποτελεί την τελειότερη μορφή κοινωνικής συμβίωσης.

Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει στα Πολιτικά ότι η κοινωνία είναι μια ομάδα συνεργαζόμενων ατόμων για την επίτευξη ενός κοινού αγαθού. Εδώ ανάγλυφο από τη βόρεια πλευρά του Παρθενώνα, παράσταση της πομπής των Παναθηναίων, όπου εικονίζονται τρεις άνδρες που κρατούν υδρίες με νερό για τη θυσία (Αθήνα, Μουσείο Ακρόπολης).

ΚΕΙΜΕΝΟ

Η πόλη είναι η πιο σημαντική κοινωνία που περιέχει όλες τις άλλες¹

Επειδή βλέπουμε² ότι κάθε πόλη³ αποτελεί μια μορφή κοινωνίας⁴ και ότι κάθε κοινωνία έχει συσταθεί αποσκοπώντας σε κάποιο αγαθό (διότι όλοι οι άνθρωποι ό,τι κάνουν το κάνουν για να κατακτήσουν αυτό που τους φαίνεται αγαθό), είναι φανερό ότι όλες οι κοινωνίες αποσκοπούν βεβαίως σε κάποιο αγαθό⁵, η κοινωνία όμως που είναι η πιο σημαντική απ' όλες και που περιέχει όλες τις άλλες⁶ είναι αυτή που κατεξοχήν επιδιώκει το αγαθό, και μάλιστα το πιο σημαντικό. Και αυτή είναι η καλούμενη πόλη και πολιτική κοινωνία [...] Η πόλη δεν είναι λοιπόν τίποτε άλλο παρά η τέλεια κοινωνία που αποτελείται από περισσότερες κώμες και διαθέτει, μπορούμε να πούμε, τη μέγιστη δυνατή αυτάρκεια⁷: συγκροτήθηκε βεβαίως για την εξασφάλιση των αναγκών για τη ζωή προϋποθέσεων, όμως υπάρχει χάριν της ευδαιμονίας. Γι' αυτό κάθε πόλη είναι μια φυσική πραγματικότητα⁸, εφόσον αυτό ισχύει και για τις πρώτες μορφές κοινωνίας⁹. Διότι αυτή συνιστά γι' αυτές το σκοπό τους και η φύση είναι σκοπός¹⁰. Διότι ό,τι είναι το κάθε πράγμα, αφού ολοκληρωθεί η ανάπτυξή του, αυτό λέμε ότι είναι η φύση του, όπως π.χ. του ανθρώπου, του ίππου, της οικίας¹¹.

(Αριστοτέλης, Πολιτικά, Α, 1252a 1-7 και Α, 1252b 27-34)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 1 Τα Πολιτικά του Αριστοτέλη αποτελούν ένα από τα πιο σημαντικά κείμενα κοινωνικής και πολιτικής φιλοσοφίας. Στο Α' βιβλίο των Πολιτικών ο Αριστοτέλης παρουσιάζει την άποψή του ότι η πόλη αποτελεί την υψηλότερη μορφή κοινωνίας και, ειδικότερα, εκθέτει την άποψή του για την οικία. Αναφέρει, επίσης, πώς δημιουργήθηκε η πόλη και γιατί αυτή αποτελεί μια φυσική πραγματικότητα και, ακόμη, ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση κοινωνικό και πολιτικό ζώο.
- 2 **Επειδή βλέπουμε... σημαντικό:** πρόκειται για την εναρκτική πρόταση των Πολιτικών, όπου παρουσιάζεται η κεντρική ιδέα όλης της πραγματείας, σύμ-

Η ιδεώδης Αθήνα σε μικρογραφία (1500 μ.Χ.) για τα Ηθικά Νικομάχεια από το βιβλίο του Reginaldus Piramus Monopolitanus.

φωνα με την οποία η πόλη αποτελεί την υπέρτατη μορφή κοινωνίας, η οποία εμπεριέχει όλες τις άλλες και είναι αυτή που, κατεξοχήν, επιδιώκει το αγαθό, και μάλιστα το πιο σημαντικό.

- 3 **Πόλη:** η οργανωμένη πολιτική κοινωνία. Ο όρος πόλις είναι εδώ νοηματικά ισοδύναμος με το κράτος. Η παραδοσιακή πόλη-κράτος της αρχαιότητας, πριν από την εκστρατεία του Μ. Αλέξανδρου, είχε μικρή έκταση.
- 4 **Κοινωνία:** ο όρος κοινωνία χρησιμοποιείται με διαφορετικές σημασίες. Εδώ σημαίνει την κοινότητα, την πολιτική κοινωνία. Αναφέρεται στην κοινωνική συμβίωση των ανθρώπων, του *οίκου* και της *κώμης*, που αποτελούν φυσικές κοινότητες.
- 5 **Σε κάποιο αγαθό:** το αγαθό είναι η ευδαιμονία της πόλης αλλά και του κάθε πολίτη χωριστά.
- 6 **Η κοινωνία... εμπεριέχει όλες τις άλλες:** εννοεί την πόλη, που είναι η τελειότερη συμβιωτική κοινότητα και εμπερικλείει όλες τις άλλες συμβιώσεις. Παρέχει το θεσμικό πλαίσιο και ένα πλέγμα σχέσεων και προϋποθέσεων, για να πραγματώσει ο άνθρωπος τις ηθικές και πνευματικές του δυνάμεις. Αποτελεί την προέκταση μικρότερων και ατελέστερων μορφών κοινωνικής συμβίωσης, όπως οι οικογένειες ή άλλες βασικές σχέσεις (λ.χ. άντρα –γυναίκα).
- 7 **Η πόλη... αυτάρκεια:** η πόλη είναι μια τέλεια κοινωνία η οποία διαθέτει επάρκεια υλικών, σωματικών και ψυχικών αγαθών, που είναι απαραίτητα για την ευδαιμονία. Πλήρης αυτάρκεια εξασφαλίζεται μόνο μέσα στην κοινωνία της πόλης.
- 8 **Κάθε πόλη είναι μια φυσική πραγματικότητα:** ο Αριστοτέλης υπογραμμίζει εδώ πως το κράτος οφείλει τη δημιουργία του στην ανθρώπινη φύση.
- 9 **Για τις πρώτες μορφές κοινωνίας:** ο Αριστοτέλης εννοεί εδώ την οικία και την *κώμη* (το χωριό, την κωμόπολη). Η πόλη δημιουργήθηκε σταδιακά μέσα από την εξέλιξη αυτών.
- 10 **Διότι αυτή συνιστά... σκοπός:** εδώ είναι φανερός ο τελεολογικός χαρακτήρας της αριστοτελικής πολιτικής φιλοσοφίας, δηλ. η αναζήτηση τελικού ή τελικών αιτίων ή σκοπών για την εξήγηση των πραγμάτων (των φαινομένων, των πράξεων, των όντων), όπως ακριβώς είδαμε στην εναρκτική πρόταση των *Ηθικών Νικομαχείων* στην ενότητα 1η του κεφαλαίου. Ενώ όμως η ηθική αποβλέπει στο αγαθό του ατόμου, η πολιτική στοχεύει στο *κοινό αγαθό*, στο *αγαθό της πόλης*.
- 11 **Διότι... της οικίας:** η ερμηνεία των όντων πρέπει να αναζητείται στην τελική μορφή που αυτά λαμβάνουν και όχι στην αρχή της ανάπτυξής τους, αφού η φύση τους προκύπτει από τον προορισμό και όχι από την προέλευσή τους.

Αριστοτελικό χειρόγραφο σε πάπυρο για το πολίτευμα των Αθηναίων (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο).

Ο Αριστοτέλης ως αναγεννησιακός σοφός σε χαλκογραφία.

Βυζαντινό χειρόγραφο των Πολιτικών του Αριστοτέλη (Νάπολη Ιταλίας, Εθνική Βιβλιοθήκη).

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Η συγκρότηση της πόλης

Η κοινωνία λοιπόν που συγκροτήθηκε κατά έναν φυσικό τρόπο για να καλύπτει τις καθημερινές βιοτικές ανάγκες του ανθρώπου είναι η οικογένεια. Τα μέλη αυτής της οικογένειας ο Χαρώνδας τα ονομάζει ομόσιτα, ενώ ο Επιμενίδης ο Κρητικός ομοτράπεζα. Η μορφή κοινωνίας που πρώτη συγκροτήθηκε από τη συνένωση περισσότερων οικογενειών για να καλύψει υπερκαθημερινές ανάγκες του ανθρώπου είναι η κώμη. Ο φυσικός χαρακτήρας της κώμης φαίνεται να έγκειται κατεξοχήν στο γεγονός ότι αποτελεί προέκταση της οικογένειας. Και γι' αυτό ορισμένοι ονομάζουν τα μέλη της κώμης ομογάλακτα, παιδιά και παιδιά των παιδιών.

(Αριστοτέλης, Πολιτικά, Α, 1252b 9-18)

2 Η πόλη υπάρχει όταν υπάρχει επικοινωνία

Γίνεται σαφές, λοιπόν, ότι η πόλη δεν προϋποθέτει απλώς συγκατοίκηση στον ίδιο τόπο και δεν έγινε με σκοπό μόνο να μην αδικούνται οι άνθρωποι μεταξύ τους και να εξυπηρετούνται με αμοιβαίες παροχές. Όλα αυτά είναι απαραίτητα για τη σύσταση της πόλης, αλλά και πάλι η ύπαρξη όλων αυτών δε συνεπάγεται ακόμη την ύπαρξη πόλης. Αντίθετα πόλη είναι οι σχέσεις συνύπαρξης των οικογενειών και των γενών με σκοπό το ευ ζην, προκειμένου να επιτευχθεί τέλεια και αντάραχη ζωή. Αυτό όμως δεν είναι εφικτό, αν οι πολίτες δεν κατοικούν στον ίδιο τόπο και δε συνάπτουν γάμους μεταξύ τους. Έτσι καθιερώθηκαν συγγένειες εξ αγχιστείας στις πόλεις, ενώσεις γενών σε φατρίες, κοινές γιορτές με θυσίες και κοινές διασκεδάσεις. Κάτι τέτοιο όμως είναι έργο φιλίας, γιατί φιλία είναι η συμβίωση ως ελεύθερη επιλογή.

(Αριστοτέλης, Πολιτικά, Γ, 1280b 29-34)

3 Είναι η φιλία που ενώνει τις πόλεις

Φαίνεται επίσης ότι η φιλία συνέχει και τις πόλεις, και οι νομοθέτες νοιάζονται πιο πολύ γι' αυτήν παρά για τη δικαιοσύνη (πολύ φυσικό, αφού οι ομόνοια φαίνεται πως είναι κάτι παρόμοιο με τη φιλία): αυτήν επιθυμούν κατά κύριο λόγο, και κοιτάζουν κατά κύριο λόγο να διώξουν από την πόλη τη διχόνοια, που τι άλλο είναι παρά μίσος και έχθρα; Αν οι άνθρωποι είναι φίλοι μεταξύ τους, δεν την έχουν ανάγκη τη δικαιοσύνη, ενώ αν είναι δίκαιοι, χρειάζονται επιπλέον και τη φιλία, και η πιο γνήσια μορφή δικαιοσύνης θεωρείται πως έχει όλα τα χαρακτηριστικά της φιλίας.

(Αριστοτέλης, Ἠθικά Νικομάχεια, Θ, 1155a 22-31)

4 Η ομόνοια είναι πολιτική φιλία

Ομόνοια σε μια πόλη υπάρχει όταν οι πολίτες της αποφασίζουν όλοι μαζί τα αξιώματα να μοιράζονται με διαδικασίες εκλογής ή να συνάψουν συμμαχία με τους Λακεδαιμόνιους ή ο κυβερνήτης τους να είναι ο Πιπτακός σε διάστημα χρόνου κατά το οποίο θα το ήθελε και ο ίδιος. Όταν όμως ο καθένας από τους δύο θέλει (όπως στις «Φοίνισσες») την εξουσία για τον εαυτό του, τότε υπάρχει εμφύλια αναταραχή: ομόνοια δεν είναι να έχουν και ο ένας και ο άλλος το ίδιο πράγμα στο νου τους, ό,τι και αν είναι αυτό, αλλά και ο ένας και ο άλλος να έχουν στο νου τους το ίδιο πράγμα για

Η Ομόνοια, αδελφή της Αρετής, ήταν στους αρχαίους η προσωποποίηση της σύμπτωσης των πολιτών προς αποφυγή εμφύλιων έριδων και πολέμων. Οι Έλληνες την τιμούσαν από αρχαιστάτων χρόνων και αναφέρεται ότι οι Αργοναύτες ίδρυσαν βωμό προς τιμήν της. Παραστάσεις της Ομόνοιας σώθηκαν και σε νομίσματα από το 400 π.Χ. μέχρι το 400 μ.Χ. Εδώ, ο ναός της Ομόνοιας στον Ακράγαντα (ανατολική πρόσψη, περ. 430 π.Χ.)

το ίδιο πρόσωπο, όταν λ.χ. και ο λαός και οι ευγενείς θέλουν την εξουσία να την έχουν οι «άριστοι» γιατί έτσι όλοι έχουν αυτό που θέλουν. Η ομόνοια λοιπόν φαίνεται να είναι πολιτική φιλία, και αυτό ακριβώς λένε όλοι ότι είναι: σχετίζεται, πράγματι, με το δημόσιο συμφέρον και με όλα αυτά που ρυθμίζουν και διαμορφώνουν τη ζωή μας.

(Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια* I, 1167a 28-1167b 2)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΕΡΓΑΣΙΕΣ

- 1 Τι εννοεί ο Αριστοτέλης με τον όρο «κοινωνία»; Διαφέρει ο όρος αυτός από τον τρόπο που τον χρησιμοποιούμε εμείς σήμερα;
- 2 Ποιος είναι ο σκοπός της κοινωνίας; Ταυτίζεται ή όχι με τον σκοπό του ατόμου; Πώς συνδέεται η τελεολογική αντίληψη του Αριστοτέλη με τη θεωρία του για την πόλη;
- 3 Τι εννοεί ο Αριστοτέλης όταν αναφέρει στο κείμενο ότι η πόλη «συγκροτήθηκε βεβαίως για την εξασφάλιση των αναγκών για τη ζωή προϋποθέσεων, όμως υπάρχει χάριν της ευδαιμονίας»; Σχολιάστε σε μια παράγραφο.
- 4 Στο κείμενο και στα παράλληλα κείμενα (1) και (2), ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η *οικία* (η οικογένεια) αποτελεί τη θεμελιώδη μορφή της πολιτικής κοινωνίας, αφού η πόλη δημιουργείται, όταν οι οικίες συνενώνονται. Συμφωνείτε με την άποψη αυτή; Θεωρείτε ότι η άποψη αυτή μπορεί να συμβιβαστεί με τον ατομικισμό που επικρατεί στην εποχή μας;

ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

- 1 Ο Αριστοτέλης λέει στα *Πολιτικά* ότι «η κοινωνία όμως που είναι η πιο σημαντική απ' όλες και που εμπεριέχει όλες τις άλλες είναι αυτή που κατεξοχήν επιδιώκει το αγαθό, και μάλιστα το πιο σημαντικό». Κατ' ανάλογο τρόπο, στα *Ἠθικά Νικομάχεια* λέει ότι «κάθε τέχνη και κάθε έρευνα, κάθε πράξη και επιλογή φαίνεται να αποσκοπεί σε κάποιο αγαθό». Ποιες ομοιότητες βρίσκετε ανάμεσα στις δύο αυτές προτάσεις; Σε τι διαφέρει η *ηθική* από την *πολιτική* επιστήμη, κατά τον Αριστοτέλη; (Βλ. σχόλιο 10).
- 2 Πώς ορίζει ο Αριστοτέλης την ομόνοια στα παράλληλα κείμενα (3) και (4); Τι είναι αυτό που προσφέρει η ομόνοια στην πόλη; Στη σημερινή εποχή, με ποιο τρόπο εξασφαλίζεται η ομόνοια στα δημοκρατικά κράτη;

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Όπως και σε άλλες περιπτώσεις διαιρούμε το σύνθετο μέχρι να φθάσουμε στα απλά και αδιαίρετα στοιχεία του... έτσι θα εξετάσουμε και την πόλη, για να δούμε από ποια μέρη αποτελείται» (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1252a 18-21). Στην αρχή των *Πολιτικών* ο Αριστοτέλης δηλώνει πως θα ακολουθήσει την αναλυτική μέθοδο έρευνας της πόλης, δηλ. τη μέθοδο του επιστημονικού συλλογισμού. Ποια πορεία μελέτης και έρευνας ακολουθεί κανείς στην αναλυτική μέθοδο, σε ποιες άλλες επιστήμες αναφέρεται ο Αριστοτέλης, οι οποίες εφαρμόζουν αυτή τη μέθοδο και ποια είναι η μέθοδος που ακολουθεί αντίστροφη πορεία έρευνας;

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΑΥΤΑΡΚΕΙΑ: η επάρκεια των αγαθών που είναι απαραίτητα για την ευδαιμονία.

ΠΟΛΗ: η οργανωμένη πολιτική κοινωνία, το κράτος.

Οι τέσσερις μεγάλοι φιλόσοφοι. Ιταλικό χειρόγραφο του Μεσαίωνα, όπου εικονίζονται οι τέσσερις φιλόσοφοι που έχαιραν μεγάλης εκτίμησης την εποχή εκείνη. Επάνω αριστερά ο Αριστοτέλης και δεξιά ο Πλάτων. Κάτω αριστερά ο Σωκράτης και δεξιά ο Ρωμαίος φιλόσοφος Σενέκας (Ρώμη, Μουσείο Βατικανού).

Όμηρος, Αριστοτέλης, Γαληνός, Σίβυλλα. Τοιχογραφία στη Μονή Αγίας Λαύρας του Αγίου Όρους (1522-1530).

Ο άνθρωπος είναι «φύσει πολιτικόν ζών»

Στην ενότητα αυτή θα μελετήσουμε τη θεωρία του Αριστοτέλη, σύμφωνα με την οποία η πόλη είναι μία φυσική πραγματικότητα και ότι ο άνθρωπος είναι φύσει πολιτικόν ζών. Θα δούμε, δηλαδή, την άποψη του σύμφωνα με την οποία η φύση του ανθρώπου είναι τέτοια, ώστε μόνο σε μια πόλη να μπορεί αυτός να επιτύχει την ολοκλήρωσή του. Θα εξετάσουμε τα επιχειρήματα που προβάλλει ο Αριστοτέλης, υποστηρίζοντας ότι ο άνθρωπος που ζει εκτός πολιτικής κοινωνίας είναι είτε θηρίο είτε θεός και θα συζητήσουμε κατά πόσο η πόλη αποτελεί πράγματι φυσικό ή τεχνητό κατασκεύασμα.

Σελίδα των Πολιτικών του Αριστοτέλη σε χειρόγραφο του 15ου αι. Ο άνθρωπος, το «πολιτικόν ζών», παριστάνεται ως σπουδαστής, ως πολεμιστής, ως καλλιτέχνης και ως θρησκευόμενος (Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη).

ΚΕΙΜΕΝΟ

Η πόλη είναι μια φυσική πραγματικότητα¹

Απ' αυτά συνάγεται ότι η πόλη αποτελεί μια φυσική πραγματικότητα² και ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του ζώο πολιτικό³, και ότι αυτός που εξαιτίας της φύσης του και όχι εξαιτίας των περιστάσεων ζει εκτός πόλεως είναι είτε φαύλος είτε κάτι καλύτερο από άνθρωπος⁴, όπως ακριβώς είναι και εκείνος που αποδοκιμάστηκε από τον Όμηρο: ο άνθρωπος χωρίς συγγενικούς δεσμούς, χωρίς νομικές δεσμεύσεις και χωρίς σπίτι⁵ [...] Ότι λοιπόν η πόλη είναι μια φυσική πραγματικότητα και πιο σημαντική από το κάθε άτομο είναι φανερό⁶. Διότι, εάν το άτομο δεν είναι αυτόαρκες, όταν αποκοπεί από την πόλη, θα βρεθεί στην ίδια μοίρα που βρίσκονται τα άλλα μέρη εν σχέσει προς το όλον⁷, και εκείνος που δεν μπορεί να είναι μέλος μιας κοινωνίας ή λόγω της αυτόαρκειάς του δεν την χρειάζεται την κοινωνία, αυτός δεν είναι μέρος της πόλεως και είναι κατά συνέπεια είτε θηρίο είτε θεός⁸. Όλων λοιπόν των ανθρώπων η ορμή προς μία τέτοια κοινωνία ανάγεται στην ίδια τους τη φύση⁹, και εκείνος που πρώτος συγκρότησε μια τέτοια κοινωνία είναι πρωτουργός μέγιστων αγαθών¹⁰.

(Αριστοτέλης, Πολιτικά, Α, 1253a 1-5 και Α, 1252b - 1253a 33)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 1** Στην προηγούμενη ενότητα είδαμε ότι ο Αριστοτέλης υποστήριξε ότι η πόλη αποτελεί μια φυσική πραγματικότητα. Στο χωρίο αυτό, ο Αριστοτέλης αναπτύσσει αναλυτικότερα την άποψή του ότι η πόλη είναι φυσικό δημιούργημα, αναφέροντας συγκεκριμένα ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του πολιτικό ζώο, προορισμένο να ζει σε μια οργανωμένη πολιτική κοινωνία.
- 2** **Η πόλη αποτελεί μια φυσική πραγματικότητα:** η δημιουργία της πόλης αποτελεί μια φυσική κατασκευή, είναι ένα φυσικό δημιούργημα, είναι δηλ. στη φύση των ανθρώπων να δημιουργούν πόλεις.

- 3 Ο άνθρωπος είναι... ζῷο πολιτικό:** ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος είναι φύσει πολιτικόν ζῷον (ζῷον: ζωντανός οργανισμός). Η γνωστή αυτή φράση δε σημαίνει ότι ο άνθρωπος από τη φύση του δραστηριοποιείται πολιτικά, αλλά ότι ασχολείται φυσικά με την πολιτική δραστηριότητα, ότι δηλ. η φύση του ανθρώπου είναι τέτοια, ώστε μόνο σε μια πόλη να μπορεί να επιτύχει την ολοκλήρωσή του.
- 4 Είναι είτε φαύλος είτε κάτι καλύτερο από άνθρωπος:** ο άνθρωπος ζει εκτός πολιτικής κοινωνίας, είτε γιατί είναι κακός και έχει θέσει τον εαυτό του εκτός κοινωνίας είτε γιατί είναι θεός, δεν έχει δηλ. ανάγκη τους άλλους ανθρώπους.
- 5 Ο άνθρωπος χωρίς... χωρίς σπίτι:** ο Όμηρος στην Ιλιάδα αποδοκιμάζει όποιον ζει μ' αυτόν τον τρόπο (Όμηρος, *Ιλιάδα*, I, 63: *ἀφρήτωρ ἀθέμιστος ἀνέστιος*). Οι αρχαίοι Έλληνες θεωρούσαν μια τέτοια ζωή δυστυχημένη και κατακριτέα.
- 6 Πιο σημαντική από το κάθε άτομο:** η πόλη είναι πιο σημαντική από κάθε άτομο, έχει δηλαδή προτεραιότητα σε σχέση με το άτομο, με την έννοια ότι ο άνθρωπος δεν είναι σε θέση να εκπληρώσει τη λειτουργία του (το έργο) εκτός της πόλεως.
- 7 Εάν το άτομο... τα άλλα μέρη εν σχέσει προς το όλον:** ο Αριστοτέλης εδώ κάνει μια αναλογία ανάμεσα στη σχέση του ατόμου με την πόλη και του χεριού με το υπόλοιπο ανθρώπινο σώμα. Υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να ζει απομονωμένος από τους άλλους ανθρώπους, όπως ένα χέρι δεν μπορεί να είναι αποκομμένο από το σώμα. Το παράδειγμα, όμως, είναι παραπλανητικό, αφού ένας άνθρωπος μπορεί να λειτουργήσει, έστω και ανεπαρκώς, χωρίς την πόλη, ενώ ένα χέρι δεν μπορεί ποτέ να λειτουργήσει χωρίς το σώμα.
- 8 Είτε θηρίο είτε θεός:** πρόκειται για τη γνωστή φράση του Αριστοτέλη που χαρακτηρίζει όποιον ζει εκτός πολιτικής κοινωνίας. Οι άνθρωποι ξεχωρίζουν από τα άλλα ζώα, γιατί διαθέτουν ορθό λόγο και δύναμη της διάνοιας. Αν κάποιος αδιαφορεί για την κοινωνική συμβίωση και θεωρεί πως είναι αυτάρκης, τότε θα πρέπει αυτός να είναι ή θεός ή θηρίο.
- 9 Η ορμή... τη φύση:** εννοεί ότι η ορμή των ανθρώπων να δημιουργήσουν μια τέτοια κοινωνία είναι φυσική, έστω και αν η πόλη αποτελεί προϊόν της ανθρωπίνης τέχνης. Η πόλη είναι ένα φυσικό δημιούργημα, μία φυσική κατασκευή.
- 10 Εκείνος που πρώτος... είναι πρωτουργός μέγιστων αγαθών:** αναφέρεται στον θεμελιωτή της πολιτικής κοινωνίας, σε αυτόν που πρώτος οργάνωσε την κοινωνική και πολιτική συμβίωση των ανθρώπων, θεωρώντας τον ευεργέτη της ανθρωπότητας. Ο Αριστοτέλης υπονοεί εδώ ότι η πόλη αποτελεί προϊόν της ανθρωπίνης τέχνης. Η θέση αυτή δεν έρχεται σε αντίθεση με τον ισχυρισμό του ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του πολιτικό ζῷο.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΕΝΕΡΓΕΙΑ: δραστηριότητα, η πραγμάτωση ή εξάσκηση μιας δυνατότητας (δυνάμεις) και η αρχή της κίνησης και της μεταβολής.

ΕΝΤΕΛΕΧΕΙΑ: (λέξη που χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης, ταυτίζεται με την ενέργεια): ενέργεια, τελειότητα. Η δύναμη που σκόπιμα πραγματώνει και δίνει στα πράγματα μορφή. Ενώ η *ενέργεια* δηλώνει δραστηριότητα ή πραγματοποίηση, η *εντελέχεια* δηλώνει το αποτέλεσμα της δραστηριότητας ή της τελειότητας.

Ανά τους αιώνες έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες για το κράτος· ωστόσο, δύο λειτουργίες του παραμένου ουσιαστικές: η περιφρούρηση της τάξης στην κοινότητα και η προστασία της κοινότητας από τους εχθρούς της. Η νωπογραφία είναι του Ambrogio Lorenzetti (1338-1340) και βρίσκεται στο Palazzo Pubblico στην Σιένα, με τίτλο *Τα αποτελέσματα της καλής και της κακής κυβέρνησης*. Εκφράζει τις προσδοκίες των ανθρώπων του Μεσαίωνα από την κρατική εξουσία.

Ο πύργος της Βαβέλ (1563, έργο του Φλομανδού ζωγράφου Peter Bruegel, Βιέννη, Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης). Η βιβλική ιστορία για τον πύργο της Βαβέλ μας θυμίζει την άποψη του Αριστοτέλη για τη σημασία της γλωσσικής επικοινωνίας. Βλ. παράλληλο κείμενο (1).

Σύγχρονα ελληνικά γραμματόσημα με απεικονίσεις του Αριστοτέλη -του έτους 1978 ημέρα πρώτης κυκλοφορίας για τον εορτασμό των 2.500 ετών από τον θάνατό του (322 π.Χ.)- κατά την αρχαιότητα και την αναγέννηση, σε τοιογραφία (1792) του Αγίου Γεωργίου Νεγιάδων στην Ήπειρο καθώς και σε χάρτη που απεικονίζει την πατρίδα του τα Στάγिरα.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Διαφορά και υπεροχή του ανθρώπου από τα άλλα ζώα

Ότι λοιπόν ο άνθρωπος είναι ζώο κοινωνικό περισσότερο από τη μέλισσα και κάθε άλλο αγελαίο ζώο είναι φανερό. Διότι η φύση, κατά τη γνώμη μας, δεν κάνει τίποτα άσκοπα. Και απ' όλα τα ζώα μόνον ο άνθρωπος έχει το χάρισμα του έναρθρου λόγου. Ο άναρθρος λόγος φανερώνει το λυπηρό και το ηδονικό. Γι' αυτό τον διαθέτουν και τα άλλα ζώα (αυτή είναι η δυνατότητα της φύσης τους, να έχουν δηλαδή την αίσθηση του λυπηρού και του ηδονικού και αυτά τα αισθήματα να τα δηλώνουν το ένα στο άλλο). Όμως ο έναρθρος λόγος υπάρχει για να εκφράσει το συμφέρον και το βλαβερό και συνακόλουθα το δίκαιο και το άδικο επίσης. Διότι αυτό είναι το χαρακτηριστικό γνώρισμα του ανθρώπου σε σχέση με τα άλλα ζώα, δηλαδή αυτός μόνον να αντιλαμβάνεται τι είναι καλό και τι κακό, τι δίκαιο και τι άδικο και τα άλλα. Και η συμμετοχή-κοινωνία σ' αυτά θεμελιώνει την οικία και την πόλη. Σύμφωνα με τη φύση των πραγμάτων, η πόλη είναι πιο σημαντική από την οικία και τον καθένα από μας.

(Αριστοτέλης, Πολιτικά, Α, 1253a 7-19)

2 Ο άνθρωπος είναι το χειρότερο ζώο όταν ζει χωρίς νόμους

Διότι, όπως ο άνθρωπος, όταν πετύχει την πλήρη ηθικοπολιτική του ανάπτυξη, είναι το τελειότερο ζώο, έτσι είναι το χειρότερο απ' όλα, όταν ζει χωρίς νόμους και σύστημα απονομής δικαιοσύνης. Η χειρότερη μορφή αδικίας είναι βεβαίως εκείνη που διαθέτει όπλα. Και ο άνθρωπος γεννιέται έχοντας ως όπλα τις δυνατότητές του για διανοητικές και ηθικές αρετές. Αυτά όμως μπορεί να τα χρησιμοποιήσει κατεξοχήν και για αντίθετους σκοπούς. Γι' αυτό ο άνθρωπος χωρίς αρετή είναι το πιο ανόσιο και άγριο ζώο και σχετικά με τις σαρκικές και γαστρομαργικές απολαύσεις το χειρότερο απ' όλα. Αντίθετα, η δικαιοσύνη συνάπτεται με τους θεσμούς της πολιτικής κοινωνίας. Διότι το σύστημα απονομής δικαιοσύνης είναι η τάξη της πολιτικής κοινωνίας και η δικαιοσύνη είναι απόφαση περί του δικαίου.

(Αριστοτέλης, Πολιτικά, Α, 1253a 31-1253b 39)

3 Η κριτική του Τόμας Χομπς (1588-1679) στην άποψη του Αριστοτέλη

Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των ανδρών, που έγραψαν σχετικά με τις κοινοπολιτείες, υποθέτουν ή απαιτούν από μας ή μας παρακαλούν να πιστέψουμε ότι ο άνθρωπος είναι ένα πλάσμα γεννημένο να ταιριάζει στην κοινωνία. Οι Έλληνες τον αποκαλούν «ζῷον πολιτικόν» και πάνω σ' αυτή τη βάση διαμορφώνουν τη θεωρία τους για την πολιτική κοινωνία, λες και για τη διατήρηση της ειρήνης και τη διακυβέρνηση της ανθρωπότητας το μόνο πράγμα που είναι απαραίτητο είναι να συμφωνήσουν οι άνθρωποι να συνάψουν ορισμένες συμφωνίες και καταστάσεις μεταξύ τους, τις οποίες οι ίδιοι θα πρέπει στη συνέχεια να αποκαλούν νόμους. Αυτό το αξίωμα, παρόλο που γίνεται παραδεκτό από τους περισσότερους, είναι, παρόλα αυτά, βεβαίως

τα λάθος· και είναι ένα λάθος που προκύπτει από τη σχεδόν ανύπαρκτη κατανόηση της ανθρώπινης φύσης που έχουμε. Γιατί αυτοί που θα ρίξουν μια πιο κοντινή ματιά στις αιτίες λόγω των οποίων οι άνθρωποι πλησιάζουν ο ένας τον άλλο και βρίσκουν ευχαρίστηση ο ένας από την παρέα του άλλου, εύκολα θα διαπιστώσουν ότι αυτό συμβαίνει όχι γιατί από τη φύση δε θα μπορούσε να γίνει αλλιώς, αλλά ότι συμβαίνει τυχαία. Επομένως, δεν αναζητούμε από τη φύση μας την κοινωνία αυτή καθ' εαυτή, αλλά επειδή είναι δυνατόν να λάβουμε τιμή ή κέρδος από αυτήν.

(Τόμας Χομπς, Φιλοσοφικές υποτιπώσεις περί κυβερνήσεως και κοινωνίας, 1651)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΕΡΓΑΣΙΕΣ

- 1 Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος είναι *πολιτικόν ζῷον*, δηλαδή ότι είναι στη φύση του ανθρώπου να ζει σε πόλεις και ότι έτσι μόνο μπορεί να εκπληρώσει τις φυσικές του δυνατότητες. Πώς θεμελιώνει ο Αριστοτέλης τη θέση του ότι ο άνθρωπος είναι *φύσει ζῷον πολιτικόν*;
- 2 Πώς χαρακτηρίζει στο κείμενο ο Αριστοτέλης τον άνθρωπο που ζει εκτός της πολιτικής κοινωνίας;
- 3 Συμφωνείτε με την άποψη ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του κοινωνικό και πολιτικό ον; Άραγε, αυτό συνεπάγεται ότι κάποιος που δε ζει σε πολιτική κοινωνία δεν είναι πραγματικά άνθρωπος;

ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

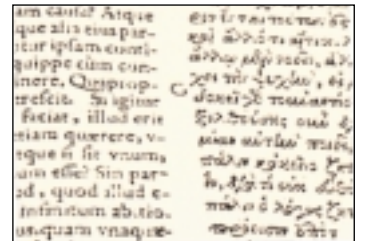
- 1 Είναι, κατά τη γνώμη σας, το κράτος φυσικό ή τεχνητό κατασκεύασμα; Ποια ήταν η γνώμη των Σοφιστών για το θέμα αυτό; Ανατρέξτε στην ενότητα 4η του Κεφαλαίου 2 για τους Σοφιστές και θυμηθείτε την άποψη του σοφιστή Λυκόφρονα ότι «ο νόμος είναι συνθήκη» στην οποία ο Αριστοτέλης ασκεί κριτική. Με ποια από τις δύο απόψεις συμφωνείτε;
- 2 Όπως βλέπουμε στο παράλληλο κείμενο (3), ο Άγγλος φιλόσοφος Τόμας Χομπς ασκεί άμεση κριτική στη θεωρία του Αριστοτέλη ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του *πολιτικόν ζῷον* υποστηρίζοντας ότι «ο άνθρωπος είναι από τη φύση του λύκος στον άλλον άνθρωπο» και ότι δεν είναι στη φύση των ανθρώπων να ζουν ειρηνικά μεταξύ τους, αφού στην «κατάσταση της φύσης» κυριαρχεί η αντιπαλότητα και ο πόλεμος. Αφού συγκεντρώσετε πληροφορίες για το έργο του Χομπς και τη θεωρία του για το κράτος, γράψτε την άποψή σας για το αν συμφωνείτε ή διαφωνείτε με την κριτική που ασκεί στη θεωρία του Αριστοτέλη.

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Να ανατρέξετε στην ιστορία και την προϊστορία και να αναζητήσετε ιστορικές μαρτυρίες ή μυθολογικές αφηγήσεις για το πώς δημιουργήθηκαν οι πρώτες πόλεις και τα πρώτα κράτη.

Νέες χορεύουν κυκλικά και τραγουδούν έναν «Παρθένιο». Τα άσματα αυτά άδονται με τη συνοδεία αυλού ή δίαυλου (αναπαράσταση από αγγειογραφία του 5ου αι. π.Χ., Ρώμη, Βίλα Τζούλια).

Δίγλωσση, λατινική και ελληνική, έκδοση του *Περί ψυχής* (Βιβλιογραφικό Σπουδαστήριο της Μπολόνια).

Σελίδα του πεντάτουμου αριστοτελικού έργου για την οικονομία και την πολιτική, τυπωμένη το 1495-98 από τον Άλδο Μανούτιο.

Ανακεφαλαίωση

Στο κεφάλαιο αυτό:

- 1** Γνωρίσαμε την προσωπικότητα και τη φιλοσοφική δραστηριότητα του Αριστοτέλη, τις μεθόδους που ακολουθούσε στην ανάπτυξη των επιχειρημάτων του και ορισμένες ηθικές, κοινωνικές και πολιτικές θεωρίες του.
- 2** Μελετήσαμε κείμενα μέσα από τα σημαντικότερα συγγράμματά του, όπως τα *Ηθικά Νικομάχεια*, τα *Ηθικά Ευδήμια*, τα *Πολιτικά* και τη *Ρητορική*, που αναφέρονται σε θέματα ηθικής, κοινωνικής και πολιτικής φιλοσοφίας. Συγκεκριμένα, μελετήσαμε τις απόψεις του για την ευδαιμονία, το αγαθό, την αρετή, τη φιλία, την κοινωνία και την πολιτική και κοινωνική φύση του ανθρώπου.
- 3** Γνωρίσαμε, επίσης, συγγένειες και διαφοροποιήσεις της αριστοτελικής φιλοσοφίας από και προς τους προγενέστερους φιλοσόφους, καθώς και την κριτική που έχει ασκηθεί στην πολιτική θεωρία του από νεότερους φιλοσόφους.

Στην 1η ενότητα:

Μέσα από τα *Ηθικά Νικομάχεια*, το σημαντικότερο κείμενο ηθικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη, γνωρίσαμε τη θεωρία του για το «υπέρατο αγαθό» και για την «ευδαιμονία». Εξετάσαμε την άποψή του ότι η ευδαιμονία είναι το ύψιστο αγαθό, το οποίο αποτελεί τον στόχο, δηλαδή το «τέλος» όλων των πραγμάτων, το οποίο επιδιώκουμε γι' αυτό το ίδιο και όχι για να αποκτήσουμε άλλα αγαθά.

Στη 2η ενότητα:

Εξετάσαμε τη θεωρία του για την αρετή ως μεσότητα ανάμεσα σε δύο άκρα, την έλλειψη και την υπερβολή, καθώς και τον ορισμό της αρετής ως έξης προαιρετικής και ως τελειότητας του χαρακτήρα, όπως παρουσιάζεται στα *Ηθικά Νικομάχεια* και τα *Ηθικά Ευδήμια* και επισημάναμε τον κεντρικό ρόλο που κατέχει στην ηθική θεωρία του.

Στην 3η ενότητα:

Μελετήσαμε τις απόψεις του για τη φιλία που θεωρείται εντελώς απαραίτητη στη ζωή. Εξετάσαμε τον ορισμό της φιλίας, όπως αυτός δίδεται στη *Ρητορική* και συζητήσαμε τα τρία είδη φιλίας που ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι αναπτύσσονται ανάμεσα στους ανθρώπους, όπως παρουσιάζονται στα βιβλία του *Ηθικά Νικομάχεια* και *Ηθικά Ευδήμια*.

Στην 4η ενότητα:

Διερευνήσαμε τη θεωρία του για την πόλη και για το πώς αυτή δημιουργήθηκε και είδαμε ότι αποτελεί την υψηλότερη μορφή *κοινωνίας*, επειδή έχει ως στόχο της την ευδαιμονία. Εξετάσαμε τα επιχειρήματά του για την προέλευση και σύσταση της πολιτικής κοινωνίας, για την *οικία* και την *κώμη*, καθώς και τη σημασία της συμβίωσης με συνθήκες φιλίας και ομόνοιας.

Στην 5η ενότητα:

Αναλύσαμε τα επιχειρήματά του, όπως παρουσιάζονται στα *Πολιτικά*, σύμφωνα με τα οποία η πόλη είναι μία φυσική πραγματικότητα, ο άνθρωπος είναι *φύσει πολιτικόν ζώον* και αυτός που ζει εκτός πολιτικής κοινωνίας πρέπει να είναι *είτε θηρίο είτε θεός*. Επίσης, διαπιστώσαμε ότι ο Αριστοτέλης θεωρεί πως η φύση του ανθρώπου είναι τέτοια, ώστε μόνο στην οργανωμένη κοινωνία μιας πόλης να μπορεί να επιτύχει την ολοκλήρωσή του.